

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΜΥΡΗΣ

ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΕΜΕΝΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ 34 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2000

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΜΥΡΗΣ

ΤΑ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΕΜΕΝΗ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ

Εισαγωγή:

Το ενδιαφέρον των μελετητών για τα δημόσια μουσουλμανικά κτίσματα της περιοχής των Ιωαννίνων εκδηλώθηκε λίγα χρόνια μετά από την απελευθέρωση της πόλης¹. Παρά τις δύσκολες συνθήκες έρευνας, μέσα στη διαρκή διαμάχη του τέλους μιας εποχής και της αρχής μιας άλλης και τις ραγδαίες εξελίξεις σε πολεοδομικό επίπεδο, καταγράφηκαν κατά ευτυχή συγκυρία πριν εξαφανιστούν, για πρώτη φορά, ορισμένα στοιχεία του ενδιαφέροντος αυτού αρχιτεκτονικού φαινομένου.

Η αρχιτεκτονική των οθωμανικών κτισμάτων εξελίχθηκε, παράλληλα με το αρχιτεκτονικό έργο άλλων πληθυσμιακών ομάδων, μέσα σε μια μακρά ιστορική περίοδο κατά την οποία η πόλη άρχισε να αποκτά τα βασικά χαρακτηριστικά της σημερινής της μορφής. Η εργασία αυτή θα επικεντρωθεί επιλεκτικά στα θρησκευτικά μουσουλμανικά κτίσματα και θα εξετασθεί τόσο ο μηχανισμός παραγωγής τους όσο και η θέση τους στην πολεοδομία της οθωμανικής πόλης. Με αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα να ανιχνεύσουμε τον ρόλο των θρησκευτικών μουσουλμανικών κτιρίων στην δομή της οθωμανικής πόλης, ως αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνικής και οικονομικής της εικόνας.

Στην πλειοψηφία τους τα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα των

1. Α. Ευγγόπουλος, "Μεσαιωνικά μνημεία Ιωαννίνων (Β' Τα τούρκικα μνημεία)", ΗΧ (1926), 296-303, Χ. Σούλης, "Τουρκικαί επιγραφαί Ιωαννίνων", ΗΧ (1933), 92 κ.ε., Κ. Καζαντζής, Αραβαντινός, Μ. Πρωτοσύγγελος Αθηναγόρας, εφημερίδα "Ηπειρος", 1924 (αφ. φύλλων 30/7, 8, 20, 24, 27/8, 3, 5, 7, 26, 28/9, 1, 3, 8, 12, 17, 19/10). Στην ίδια κατηγορία πηγών θα πρέπει να προστεθεί και η εργασία του *Semavi Eyice* με τίτλο *Yunanistan'da Türk mimarî eserleri, Türkiyat Mecmuası XI* (1954), 157-187.

Ιωαννίνων είναι γνωστά πλέον μόνον από τις πηγές², από τα ελάχιστα πολεοδομικά σχέδια της πόλης³ και από πλούσιο φωτογραφικό υλικό που, παρότι είναι διάσπαρτο, εξακολουθεί να παρέχει σημαντικές πληροφορίες. Τα περισσότερα από αυτά έγιναν ιδιωτικές περιουσίες μέσω της διαδικασίας των “ανταλλαξίμων”⁴, διαδικασία που εξαφάνισε και τα τελευταία τους ίχνη. Οι κρατικές ρυθμίσεις ακολούθησαν τον παλμό της ελληνικής κοινωνίας που απαιτούσε την αποβολή κάθε στοιχείου που θα συνέδεε την νεοπαγή κοινωνική δομή με το μισητό παρελθόν. Χαρακτηρι-

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *I. Λαμπρίδης*, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τ. Α' (1971) (φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1887) 73-79, *X. Σούλης*, *Ταξίδι τούρκου περιηγητή στην Ήπειρο*, ΗΓ 1 (1944) 162-166, 197-200, 246-252, που αναφέρεται στο κείμενο του Εβλιγιά Τσελεμπί σχετικά με το ταξίδι του στην Ήπειρο στα 1670 και κυρίως *M. Κοκολάκης*, “Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα Ιωάννινα”, *Σκουφάς τ.Η'* (1991/1) 323-339, (στο εξής: *Κοκολάκης*, *Ο Εβλιγιά*), όπου η πλήρης μετάφραση του ταξιδιωτικού κειμένου.

3. Κατά χρονολογική σειρά:

- I. Πολεοδομικός χάρτης του *Barbiè du Bocage* πριν το 1815, δημοσιευμένος και σχολιασμένος στο: *Γ. Κανετάκης*, *Το κάστρο, συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, διδακτορική διατριβή Ε. Μ. Π., Αθήνα 1991.
- II. Πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902. Βλ. σχετ: *E. Ντάτση*, “Ενας άγνωστος πολεοδομικός χάρτης των Ιωαννίνων του 1902”, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: “Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ος αι.”*, Γιάννενα 1985 (1987), 91-108.
- III. *Plan de la ville de Jannina* περί το 1905-1908, αντίγραφο στο αρχείο γράφοντος.
- IV. Πολεοδομικό σχέδιο Ιωαννίνων εκπονηθέν το 1904 και σωζόμενο με θεώρηση του 1916.
- V. Πολεοδομικό σχέδιο Ιωαννίνων που εγκρίθηκε το 1915 και βρίσκεται στο Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., αντίγραφο του ίδιου με τροποποιήσεις, χωρίς χρονολογία εκπόνησης, αντίγραφο του τελευταίου με θεώρηση του 1931.
- VI. Αποτύπωση και πολεοδομικό σχέδιο προ του 1920 σε κλίμακα 1:1000, αρχείο Δημαρχείου Ιωαννίνων (θα σχολιασθεί παρακάτω).
- VII. Επιζωγραφισμένο αντίγραφο του παραπάνω, με υπογραφή Περικλής Μελλύρριτος, χρονολογική ένδειξη 1920 και τίτλο “η πόλη επί τουρκοκρατίας”
- VIII. Αποτύπωση του μηχανικού Μελιγγάνου σε κλίμακα 1:200 και τα προερχόμενα από αυτή σχέδια που καλύπτουν το διάστημα 1924-1960.

Εκτός από τα παραπάνω, πολεοδομικά σχέδια των Ιωαννίνων αναφέρονται επίσης από το *Χρ. Σούλη* (ΜΕΕ τ.ΙΓ, λήμμα Ιωάννινα, 376). Δεν θα δοθούν εδώ περισσότερες πληροφορίες σχετικά, δεδομένου ότι τα πολεοδομικά σχέδια των Ιωαννίνων θα αποτελέσουν αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης του γράφοντος.

4. Αναφερόμαστε στη συνθήκη της Λωζάνης. Συνοπτικά για τη συνθήκη και περιλήψεις των άρθρων στο *Δ. Δρόσος*, *Λωζάννης συνθήκη*, ΜΕΕ τ.ΙΣΤ, 391 κ.ε.

στικό παράδειγμα είναι ότι σε σύνολο 6024 καταγεγραμμένων ακινήτων σε ολόκληρη την Ήπειρο που ανήκαν σε μουσουλμάνους και αποτέλεσαν αντικείμενο ανταλλαγής, μόνον τα 120 έχουν καταγραφεί ως ιδιοκτησίες τεμενών των Ιωαννίνων. Από αυτά, τα 15 ταυτίζονται με συγκεκριμένα ιερά, αλλά μόνον 3-4 παρέμειναν στην δικαιοδοσία του Ελληνικού Δημοσίου⁵. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα Ιωάννινα ήταν από τις πόλεις όπου κατά τον 19ο αι. τα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια υπερτερούσαν αριθμητικά των αντίστοιχων χριστιανικών, μολονότι ο αριθμός των μουσουλμάνων κατοίκων ήταν μικρότερος από το χριστιανικό.

Τα γεγονότα:

Ο “μητροπολιτικός” χαρακτήρας που η πόλη είχε προσλάβει, για μια μεγάλη περιοχή που εκτεινόταν από την κεντρική Αλβανία έως τη δυτική Μακεδονία από την οροσειρά της Πίνδου έως τις ακτές του Αμβρακικού κόλπου και Ιονίου, της προσέδωσε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας ευρύ πεδίο δράσης για κοινωνική ανάδειξη και ιδιαίτερη διοικητική οργάνωση.

Η προσάρτηση των Ιωαννίνων στην οθωμανική αυτοκρατορία το 1430 αλλοίωσε σε μεγάλο βαθμό την πολιτικοστρατιωτική της αυτονομία ως επαρχιακής πόλης της διαλυμένης Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Παύει ουσιαστικά να αποτελεί μια “ανεξάρτητη πόλη”. Με την ένταξή της στον νέο κρατικό σχηματισμό οι διοικητικές αποφάσεις λαμβάνονταν πλέον μακριά από την περιοχή, στην Κωνσταντινούπολη, η οποία προσπαθούσε να εγγυηθεί διά μέσου της απέραντης ισχύος την περιφερειακή ειρήνη, με τρόπο που η τελευταία να είναι συνεχής και αδιατάραχη. Κάστρα, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τοπικοί διοικητές και αυλές μετατρέπονταν σε απλά όργανα κεντρικής διοίκησης. Αρχικά βέβαια, το οθωμανικό καθεστώς διαφύλαξε με επιμονή την “ακινήσια” των τελευταίων βυζαντινών χρόνων, περιορίστηκε δηλαδή στην αντικατάσταση προσώπων της διοίκησης, χωρίς ωστόσο να ανατρέψει την μέχρι τότε διαμορφωμένη χωροταξική δομή των πόλεων.

Ειδικά στην πόλη των Ιωαννίνων και σύμφωνα με τη συνθήκη της πα-

5. Τα στοιχεία ελήφθησαν από το αρχείο των ανταλλαξίμων της Κτηματικής Υπηρεσίας του Ελλ. Δημοσίου, που καλύπτει το διάστημα 1926 κ.ε. Τα ακίνητα έχουν καταχωρηθεί με αύξοντα αριθμό 1-5929 και 205Α-300Α. Στο εξής, Α.Α.Ι. και αύξων αριθμός σε κάθε αναφερόμενο ακίνητο.

ράδοσης -γνωστή ως ορισμός του Σινάν πασά⁶-, οι γαιοκτήμονες και άρχοντες της περιοχής διατήρησαν τις ιδιοκτησίες τους και καθορίστηκε με ακρίβεια η σχέση του ντόπιου χριστιανικού πληθυσμού με την οθωμανική διοίκηση. Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο “ορισμό”, κανένας ναός δεν θα μετατρεπόταν σε τζαμί και δεν θα ανεγειρόταν στα όρια της πόλης ούτε ένα μουσουλμανικό τέμενος. Αν και δε γνωρίζουμε με ακρίβεια τα όρια της πόλης την περίοδο αυτή, μπορούμε να δεχθούμε ότι το τειχισμένο τμήμα της αντιπροσώπευε αν όχι ολόκληρο το συνεκτικό πολεοδομικό ιστό, τουλάχιστον ένα μεγάλο τμήμα του⁷.

Έξω από την τειχισμένη περιοχή θεωρείται βέβαιο ότι η εικόνα ήταν διαφορετική. Η διατήρηση ή η παραχώρηση προνομίων σε διάφορες περιοχές, χάρη στην οικειοθελή παράδοσή τους, δεν ανέτρεψε τη δομή της οθωμανικής διοίκησης, η οποία μεταξύ των άλλων διοικητικών μέτρων προέτασε σε μεγάλο βαθμό το “ιερό”, σε βάρος του κοσμικού. Για το λόγο αυτό το ζήτημα των τοπικών προνομίων θα πρέπει να εξετασθεί κάτω από το πρίσμα της οργάνωσης του οθωμανικού συστήματος διακυβέρνησης, η οποία προκαλεί μεταβολές στον πολεοδομικό ιστό. Για παράδειγμα, βλέπουμε ότι κατεδαφίζεται η μητρόπολη στο κάστρο για να κατασκευαστεί πιθανώς ισλαμικό τέμενος, ενώ παράλληλα αποτρέπεται η κατοίκηση μουσουλμάνων μέσα σε αυτό. Δημιουργούνται αμιγείς μουσουλμανικές συνοικίες σε ιδιόκτητες πιθανότατα εκτάσεις ενώ παράλληλα οι χριστιανοί γαιοκτήμονες των Ιωαννίνων απαλλάσσονται από την φορολογία και διατηρούν τα δικαιώματα επί των γαιών τους. Θα πρέπει φυσικά να δεχθούμε ότι τα χρόνια που ακολουθούν την κατάκτηση, τόσο η κοινωνική δομή που απέκτησε η πόλη όσο και η πολεοδομική της εικόνα είναι αποτελέσματα της νέας διοικητικής οργάνωσης. Στη θεοκρατική φύση της διοίκησης αυτής, που αφορά κυρίως το πλατύ τμήμα του πληθυσμού, οφείλεται και η κατασκευή των πρώτων ισλαμικών θρησκευτικών κτιρίων. Μετά την πιθανή δημιουργία του Φετχιέ ως μικρού τεμένους

6. Κ. Άμαντος, “Η αναγνώριση υπό των μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν πασά”, ΗΧ (1930), 197-210, Λ. Βρανούσης - Β. Σφυρόερας, “Ηπειρος”, Εκδοτική Αθηνών 1997, 240-269, όπου νεότερος σχολιασμός.

7. Γ. Κουρμαντζής, Από τη Βυζαντινή στην Οθωμανική πόλη (15ος - 18ος αιώνας), Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου ιστορίας: Ήπειρος, κοινωνία - οικονομία 15ος - 20ος αι. Γιάννενα 4-7 Σεπτ. 1985 (1987), 15-25.

(=τέμενος της κατάκτησης) στη θέση του χριστιανικού μητροπολιτικού ναού⁸, στην περιοχή όπου κατασκευάστηκε αργότερα η εσωτερική ακρόπολη⁹, για περισσότερο από μισόν αιώνα φαίνεται ότι δεν ιδρύθηκαν άλλα μεγάλα θρησκευτικά κτίσματα, χωρίς βεβαίως να μπορούμε να το αποκλείσουμε. Όσο και αν ο μουσουλμανικός πληθυσμός ήταν ολιγάριθμος, δεν θα αρκούσε, σύμφωνα με τα προαναφερόμενα, ένα μόνο κτίσμα, για το οποίο μάλιστα δεν έχουμε και ακριβείς πληροφορίες. Αυτό αντιπροσώπευε και πρόβαλλε κυρίως την ιδέα της υποταγής των χριστιανών και είχε περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα, λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι ανεγέρθηκε στα ερείπια της κατεδαφισμένης χριστιανικής μητρόπολης. Και μόνον η αναφορά της κατ' εξαίρεση απαγόρευσης κατασκευής τεμένων στον ορισμό του Σινάν, υποδηλώνει την πρωταρχική σημασία που είχε για την οθωμανική διοίκηση η ανέγερση θρησκευτικού κτιρίου σε κατακτημένες περιοχές.

Πάντως την ίδια αυτή περίοδο η πόλη αναπτύχθηκε κατά μήκος των οδικών αξόνων που διέτρεχαν τις τρεις, διαφορετικές γεωμορφολογικά περιοχές, όπου διαμορφώθηκαν αργότερα οι κύριες συνοικίες του οικισμού: Η ανατολική ζώνη εκτείνεται μεταξύ του ανατολικού τμήματος της λίμνης, του προανού που διαμορφώνεται μεταξύ της καλούμενης άνω πόλης και των ανατολικών συνοικιών και του λόφου της Κιάφας. Η κεντρική ζώνη, με έντονη κατωφέρεια προς τη λίμνη, περιλαμβάνει τη σημερινή κεντρική πόλη και είχε έξοδο νότια μέσω της μισγάγκειας του λόφου της Περιβλέπτου και του λόφου Βελισσαρίου που αποτελεί συνέχεια του υψώματος Τοπ-Αλτί. Η δυτική ζώνη τέλος, περιλαμβάνει τις δυτικές συνοικίες που αναπτύσσονται μεταξύ της κεντρικής ζώνης, των υψωμάτων του Αγ. Γεωργίου και του δυτικού σκέλους της λίμνης, με έξοδο προς την αποξηραμένη σήμερα λίμνη της Λαψίστας. Κατά μήκος των περιοχών αυτών διαμορφώθηκαν οι φυσικές κατ' αρχήν και τεχνητές αργότερα οδικές αρτηρίες: Στην ανατολική ζώνη χαράχθηκε ο δρόμος που οδηγούσε προς την περιοχή της Άρτας, στην κεντρική, ο δρόμος που οδηγούσε προς την Παραμυθιά και το Φανάρι και στην δυτική ζώνη η οδική αρτηρία προς την περιοχή της Αλβανίας και τα παράλια του Ιονίου. Οι τρεις προαναφερό-

8. Μολονότι η ονομασία του τεμένου παραπέμπει στους χρόνους της κατάκτησης και παρά την κατεδάφιση της χριστιανικής μητρόπολης, δεν έχει επιβεβαιωθεί ότι ανεγέρθηκε την εποχή εκείνη.

9. Η κατασκευή της ανάγεται στα 1815. Βλ. σχετ. Γ. Κανετάκης, ό.π. 129.

μενες ζώνες και οι αντίστοιχοι οδικοί άξονες, συγκλίνουν λίγο πριν από τη χερσόνησο που εισχωρεί στη λίμνη, δηλαδή τη χερσόνησο του Κάστρου. Κατά μήκος των οδικών αρτηριών φαίνεται ότι αναπτύχθηκε σταδιακά η πόλη των Ιωαννίνων, περιλαμβάνοντας πιθανόν στο συνεκτικό της τμήμα και τις εκτός τειχών περιοχές, όπως για παράδειγμα την υστεροβυζαντινή αγορά, που εικάζουμε ότι, σύμφωνα με τα δεδομένα της ύστερης βυζαντινής πόλης, θα βρισκόταν εκτός τειχών¹⁰. Η γραμμική αυτή ανάπτυξη σηματοδοτείται από τα κυρίως κτίρια της οθωμανικής διοίκησης συμπεριλαμβανομένων σε αυτά και των κτισμάτων λατρείας. Παράγοντες όπως η μερική ισχύς των προνομίων, οι οικειοθελείς ή αναγκαστικοί εξισλαμισμοί της υπαίθρου, η σχετικά μεγάλη περίοδος ειρήνης που μεσολάβησε και ο “μητροπολιτικός” χαρακτήρας της πόλης των Ιωαννίνων, φαίνεται ότι συντέλεσαν στη μετακίνηση μεγάλων τμημάτων πληθυσμού προς αυτή. Παρατηρούμε λοιπόν ότι το δεύτερο μεγάλο τέμενος που ανεγέρθηκε κατά το διάστημα 1481-1512 είναι το Μπαϊρακλί τζαμί, στη θέση όπου συμβάλλουν οι προαναφερόμενοι δρόμοι, στο κέντρο της νέας και πιθανότατα της παλαιάς αγοράς (εμπορίου), από όπου και η μετονομασία του σε *carsi camii* ή τζαμί της αγοράς¹¹. Η θέση του στο κέντρο της αγοράς είναι καθοριστική για την περαιτέρω πορεία της πολεοδομικής ανάπτυξης της πόλης. Τα υπόλοιπα μεταγενέστερα θρησκευτικά κτίρια ιδρύονται στο εξής κατά κανόνα επάνω στους βασικούς οδικούς άξονες από και προς την πόλη: Το Σιέμ σε Ντίν τζαμί χτίζεται στα 1547 κοντά στο δρόμο προς τα Ιόνια παράλια, το Λιάμ τζαμί (ως μετζίτ κατ’ αρχήν) το 1559 σε άλλον δρόμο με την ίδια κατεύθυνση, το Ναμάς Γκιάχ τζαμί ιδρύεται πιθανότατα πριν το 1584, επάνω στο δρόμο που οδηγεί προς το Φανάρι, και το Ντεντέ Ουρούτς πιθανόν στα 1560, πάλι προς την κατεύθυνση του Ιονίου και της Αλβανίας. Εκτός από τη χωρική αυτή κατανομή, παρατηρούμε ότι τα τεμένη του 16ου αι. είναι κτισμένα σε περιοχές όπου αναφέρεται η ύπαρξη νερού. Το Μπαϊρακλί κοντά στην βρύση της αγοράς, το Σιέμ σε Ντίν σε πηγάδι που τροφοδοτούνταν από τα ρέμα-

10. Ενδεικτικά *Τ. Κιουσοπούλου*, “Η ύστερη Βυζαντινή πόλη”, περιοδικό Αρχαιολογία τ. 64 (1997), 59-64, όπου και βιβλιογραφία.

11. Το Μπαϊρακλί ανεγέρθηκε κατά την περίοδο βασιλείας του Μπαγιαζήτ Β΄ σύμφωνα με τον *Ι. Λαμπρίδη*, ό.π. 77. Συγκρίνοντας τα λίγα μορφολογικά στοιχεία που διασώζονται από δευτερογενείς πηγές με αντίστοιχα τεμένη αυτής της περιόδου όπως το τέμενος της Κόνιτσας, η πληροφορία κρίνεται αληθής.

τα του λόφου Αγ. Γεωργίου - τα οποία δεν αποκλείεται την περίοδο εκείνη να ήταν επιφανειακά-, το Λιάμι, το Ναμάς Γκιάχ και το Ντεντέ από αντίστοιχες πηγές.

Η κοινωνική διάσταση των ιδρυμάτων αυτών κατά τον 16ο αι. αναζητείται στον ρόλο των μουσουλμάνων κατοίκων. Το 1564 στην πόλη ανιχνεύονται 35 συνοικίες χριστιανών και 1 μουσουλμανική, ο δε αριθμός των μουσουλμάνων κατοίκων δε θα πρέπει να ξεπερνούσε τους 250¹². Κατ' αναλογία του πληθυσμού, πριν από τη χρονολογία αυτή, εκτός του Φετχιά μόνον τρία ή τέσσερα τεμένη αποτελούσαν τα κύρια θρησκευτικά μουσουλμανικά κτίρια. Παρατηρούμε ωστόσο ότι τα τρία από τα τέσσερα αυτά κτίσματα ανεγείρονται εκτός του συνεκτικού τμήματος της πόλης, σε περιοχές όπου την περίοδο αυτή κατά μια άποψη υπήρχαν εκτεταμένες καλλιέργειες¹³. Επειδή κατά κανόνα τα θρησκευτικά μουσουλμανικά κτίρια ανεγείρονται με χορηγίες των μουσουλμάνων της πόλης, η θέση τους στην περιφέρεια χρήζει ερμηνείας. Η μόνη λογική εξήγηση θα πρέπει πιθανόν να αναζητηθεί στο μοναστικό χαρακτήρα του τεμένους και στις επιταγές του κορανίου: η λειτουργία και ο ρόλος των μοναστικών συγκροτημάτων στις διαδικασίες του μουσουλμάνου ταξιδευτή θα πρέπει να συνδέεται άμεσα με την επιλογή της θέσης των τεμενών στους δρόμους εισόδου της πόλης.

Τι συμβαίνει όμως στο κέντρο της πόλης; Το μόνο εντός του συνεκτικού τμήματος τζαμί, το Μπαϊρακλί, θεωρούμε ότι είχε ιδιαίτερη σημασία για τους μουσουλμάνους κατοίκους. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε και την ύπαρξη των "μετζίτ" (= μικρό τέμενος χωρίς μιναρέ) και των "Ναμάς Γκιάχ" (= χώρων προσευχής) μέσα στα όρια της πόλης. Πράγματι, από τα τεμένη που προαναφέρθηκαν, το πλησιέστερο προς την πόλη, το Λιάμι, ήταν αρχικά μετζίτ, το ίδιο το μετέπειτα Κανλί Τσεσμέ τζαμί και το Μπαλή τζαμί, ενώ σε μετζίτ μετατράπηκε και η μητρόπολη της πόλης μετά την κατάκτηση. Το τζαμί Ναμάς Γκιάχ είναι το μοναδικό για το οποίο αναφέρεται μεν χορηγός μετά την ανέγερσή του, το 1584, αλλά διατηρεί και το χαρακτήρα του ως χώρου προσευχής. Η διατήρηση του ονόματος υποδηλώνει την προηγούμενη χρήση του χώρου και την διαχρονική του διάσταση¹⁴.

12. *Melek Delibasi*, "The Establishment of Ottoman Sovereignty in Thessaloniki (Şelânik) and Ioannina (Yanya)", *Belleten Cİİ -199*, (1987), 75-106.

13. *Ι. Λαμπρίδης*, ό.π. 16.

14. *Ι. Λαμπρίδης* ό.π. 75 και ιδιαίτερα υποσ. 2.

Άλλα θρησκευτικά κτίσματα είναι οι “τεκέ”, καθαρά μοναστικά συγκροτήματα, η εμφάνιση των οποίων κατά το 16ο αιώνα στα Ιωάννινα δεν τεκμηριώνεται επαρκώς. Σχετική πληροφορία για τον τεκέ Γαζή Εβρενός¹⁵ κοντά στο κάστρο δεν κρίνεται επαρκής, μολονότι το μουσουλμανικό στοιχείο εμφανίστηκε στην περιοχή και πριν την κατάκτηση της πόλης.

Στα χρόνια που ακολουθούν και μέχρι το επαναστατικό κίνημα του 1611¹⁶, μνημονεύεται μόνον η ανέγερση ή η μετατροπή του Ναμάς Γκιάχ στα 1584¹⁷ καθώς και η προσπάθεια στα 1596/7 για κατασκευή μιναρέ και κατ’ επέκταση τζαμιού στην παλαιά μητρόπολη, εκεί όπου βρισκόταν το τέμενος του Φετχιέ¹⁸. Μετά το 1611 όμως, η πόλη κυριαρχείται από το μουσουλμανικό στοιχείο. Εντός του κάστρου ανεγείρονται το Ασλάν τζαμί (1618) και το Φετχιέ, έξω από το κάστρο ανεγείρεται το Μεχμέτ πασά τζαμί και μετατρέπεται το Μπαλή, μετονομαζόμενο σε Τσιεκούρ τζαμί, αναγείρεται το Ζεβαδιέ και το Ισούφ αγά τζαμί. Ο αριθμός και ο ρόλος των θρησκευτικών κτισμάτων είναι δηλωτικός των νέων διοικητικών μέτρων που ακολούθησαν. Είναι η εποχή της ολοκλήρωσης των οθωμανικών κατακτήσεων, και της παγίωσης της μακροαίωνης ειρήνης. Εμφανίζονται οι πρώτοι ομαδικοί εξισλαμισμοί και μαρτυρούνται τοπικά “παιδομαζώματα” (1622)¹⁹. Ο αριθμός των μουσουλμάνων κατοίκων των Ιωαννίνων αυξάνεται σημαντικά. Στην πόλη βρίσκει έκφραση ο αστικός χαρακτήρας των μουσουλμάνων της περιοχής και η κυριαρχική τάση των νεοφώτιστων. Τα θρησκευτικά κατ’ αρχήν κτίσματα οριοθετούν και χαρακτηρίζουν την πόλη. Παρατηρούμε δηλαδή ότι το τζαμί γίνεται το κέντρο

15. Αναφέρεται επίσης ως τεκές του Γαζή Βρενώζη. Ο Λαμπρίδης υποστηρίζει ότι ήταν κτίσμα του Εβρενός πασά (: - 1417), πληροφορία που δεν μαρτυρείται σε άλλες ιστορικές πηγές.

16. Επαναστατικό κίνημα επισκόπου Λαρίσης-Τρίκκης, Διονυσίου Β’. Σχετικά Κ. Βακατσά, *Τυπικό* (1643) με ενθυμήσεις από την Ι. Μονή Ελεούσας της Νήσου ΗΧ 30 (1992), 147-158 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ενδεικτικά βλ. και *Αθηναγόρας*, μητροπολίτης Παραμυθίας και Φιλιατών, Διονύσιος ο Σκυλόσοφος, ΗΧ 6 (1931), 10-22. *Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος*, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Γ’: Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι αγώνες για την πίστη και την ελευθερία, Θεσ/νίκη 1968, 338-347.

17. Α. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά του Μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων* (1968) 45, υποσ. 3, όπου και οι πηγές.

18. Ό.π. 35 και ιδιαίτερα υποσ. 1 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

19. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, Ήπειρος (1992), 56-57, Α. Βρανούσης - Β. Σφυρόερας ό.π. 247.

της μουσουλμανικής συνοικίας και αποτελεί πλέον τόσο το χώρο της παιδείας όσο και το χώρο της κοινωνικής συναναστροφής. Την ίδια περίοδο, σε πολλά από τα προαναφερόμενα τεμένη κάνουν την εμφάνισή τους και τα κτίρια συνοδείας, που αποκτούν πολλές φορές την μορφή των οργανωμένων χώρων διημέρευσης και διανυκτέρευσης σημαντικού αριθμού ατόμων.

Οι πληροφορίες μας για την εικόνα της πόλης στα 1670 είναι πιο σαφείς.²⁰ Καταγράφονται 37 συνοικίες, από τις οποίες οι 18 αναφέρονται ως μουσουλμανικές, οι 14 ως χριστιανικές, οι 4 ως εβραϊκές και η μία ως τσιγγάνικη²¹. Ο αριθμός των κατοικιών φτάνει τις 4000. Ο αριθμός των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων ανέρχεται σε 7 εντός του κάστρου και 37 έξω από αυτό, ενώ θα πρέπει να προστεθεί κι ένας άγνωστος αριθμός μεμονωμένων τεκέ στην ευρύτερη περιφέρεια της πόλης. Τα θρησκευτικά ιδρύματα περιλαμβάνουν, εκτός του κυρίως τεμένους, τα σχολεία κάθε κατηγορίας, τα αναγνωστήρια, τους χώρους προσευχής που ήταν υπαίθριοι καθώς και τους χώρους των παραδόσεων, απαραίτητο συμπλήρωμα της μουσουλμανικής διδασκαλίας. Παρότι για το κάθε τέμενος αναφέρονται περισσότερες θρησκευτικές δραστηριότητες με συνέπεια να εμφανίζεται αυξημένος ο συνολικός αριθμός τους²², θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι κάθε μουσουλμανική συνοικία θα είχε το δικό της τέμενος σε μορφή ολοκληρωμένου συγκροτήματος. Εάν η υπόθεσή μας ευσταθεί, μπορούμε να τοποθετήσουμε τις περισσότερες μουσουλμανικές συνοικίες της περιόδου αυτής με σχετικά μεγάλη ακρίβεια. Τέσσερις θα υπήρχαν μέσα στο κάστρο με κέντρα τα τεμένη Ασλάν, Φετχέ, Αλή (στο εσωτερικό της κεντρικής πύλης) και Μεχμέτ, η κεντρική συνοικία θα αναπτύσσονταν γύρω από το Χουνκιάρ τζαμί (Μπαϊρακλί), η συνοικία του Ναμάζ Γιάχ γύρω από το Μουσταφά τζαμί, ενώ επιπλέον υπήρχαν η συνοικία του Μπαχράμ (Λιάμ) τζαμί, η συνοικία γύρω από το Μπαλή (Τσιεκούρ) τζαμί, η συνοικία του Σιέμ σιέ Ντίν γύρω από το Ελιάς εφέντη τζαμί, εκείνη γύρω από το Ισούφ (Γιουσούφ αγά) τζαμί, η συνοικία κοντά στο Αλή αγά (μεταγενέστερα υπάρχει μαρτυρία ότι επρόκειτο για το Αλή αγά Κούμπλου²³) τζαμί. Στις προαναφερόμενες πρέπει να προστεθούν και οι

20. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, 328.

21. Ό.π. 328 κ.ε.

22. E. Ayverdi, *Avrupada Osmanli Mimari eserleri*, IV (1982) 293 - 300.

23. A.A.I. 458.

γνωστές με άλλη ονομασία συνοικίες, όπως εκείνες του Τουρκοκόπαλου-κου, του Κανλή Τσεσμέ, της Λιθαρίτσας ή Ρολογιού και Σεράι, για τις οποίες, μολονότι δεν έχουμε επαρκή στοιχεία, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη ισάριθμων τεμενών κάποιας μορφής. Έτσι ανέρχεται σε 11 ο αριθμός των προσκυνημάτων- τεμενών εκτός τειχών, όσα ακριβώς μας διασώζει η καταγραφή²⁴. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία και εφόσον η καταγραφή είναι ακριβής, από τις 18 αναφερόμενες συνοικίες ανιχνεύονται οι 15 που μας δίνουν μια σαφή εικόνα της ανάπτυξης του μουσουλμανικού στοιχείου στην πόλη των Ιωαννίνων στα μέσα του 17ου αι. Πρέπει όμως να γίνει σαφές ότι με τον όρο συνοικία δεν εννοούμε κάποιο ιδιαίτερο διοικητικό διαχωρισμό αλλά μόνον τη χωροθετική συγκέντρωση οικιών, ό,τι ακριβώς σημαίνει η λέξη *μαχαλάς* με την οποία και περιγράφονται οι παραπάνω συνοικίες (*mahallesi*). Στις διοικητικές πράξεις τα ονόματα των κατοίκων συνοδευόταν συνήθως και από το όνομα της συνοικίας όπου κατοικούσαν²⁵.

Εκτός από τους κυρίως θρησκευτικούς χώρους, την ίδια περίοδο ανιχνεύονται και τα κτίρια συνοδείας τους που είναι κατά κανόνα αφιερωμένα στην παιδεία και στις εν γένει παιδευτικές δραστηριότητες του πληθυσμού. Αναφέρονται 6 αμιγώς θρησκευτικά σχολεία (*mendresse*), ιδρυμένα προφανώς στα 6 επιφανέστερα τεμένη (Ασλάν, Φετχιέ, Αλή, Χουνκιάρ, Ελιάς, Μπαλή) και 11 σχολεία μικρών μαθητών -μεταξύ των οποίων εκείνα των τζαμιών Ασλάν, Χουνκιάρ, Αλή και Μπέμπρ πασά. Παρότι το όνομα του τελευταίου δεν αντιστοιχεί στην ονομασία κάποιου τεμένου, λαμβάνοντας υπόψη τη δομή της ισλαμικής εκπαίδευσης είναι βέβαιο ότι λειτουργούσαν κοντά σε κάποιο από τα γνωστά τεμένη. Αναφέρονται επίσης 3 αναγνωστήρια των θεολόγων στα τζαμιά Ασλάν, Χουνκιάρ και Ελιάς καθώς και 2 χώροι (χωρίς κτιριακή αναφορά) απαγγελίας ιερών παραδόσεων. Παραδίδεται τέλος ότι υπήρχαν 7 μοναστήρια (τεκέ), αλλά γίνεται αναφορά μόνον σε εκείνο που λειτουργούσε στο Ελιάς εφέντη τζαμί²⁶. Επειδή πιθανότατα κατά την περίοδο αυτή ολοκληρώθηκε σχεδόν στο σύνολό του ο αριθμός των μουσουλμανικών θρησκευτικών κτισμάτων της πόλης, μπορούμε να συμπληρώσουμε τα ονόματα των τεκέ από μεταγενέστερες αναφορές. Θα υπήρχαν επομένως οι τεκέ των Σιέη

24. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά.

25. Βλέπε παρακάτω αναφορές στην σύνταξη των δωρεών προς τα τεμένη.

26. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, 331-332

στην συνοικία Κανλί τσεσμέ, Σιέη στα μποστάνια (τεκές των Μπεκτασί), μεγάλου Σιέη στο Ασλάν τζαμί και τέλος εκείνος με την επωνυμία τεκές του Γαζή Εβρενόζ.

Αρκετά από τα προαναφερόμενα κτίσματα οικοδομήθηκαν πάνω σε χριστιανικούς ναούς τους οποίους ανιχνεύουμε, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, μόνον από τις γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση²⁷.

Από τα τέλη του 17ου αι. και για έναν ολόκληρο αιώνα, το σύνολο των μουσουλμανικών προσκνημάτων αυξήθηκε ελάχιστα με την κατασκευή του Εμιρλόρ τζαμί, Κανλί τσεσμέ τζαμί, Ιμπροχώρ τζαμί, Ομέρ μπέη ή Χαμιδιέ και Ντεντέ Ουρούδς τζαμί. Είναι φανερό, ότι τα νέα αυτά κτίσματα, αποτελούν εξέλιξη παλαιότερων θρησκευτικών κτισμάτων αποκτώντας νέα ονομασία, όπως για παράδειγμα το Κανλί τσεσμέ τζαμί, χτισμένο στη θέση παλαιότερου μετζίτ κατά το διάστημα 1720-1732. Το ίδιο ίσχυσε και για το Ντεντέ Ουρούδς τζαμί που, κατά μια ασαφή πληροφορία, ήταν μετζίτ από τα τέλη του 16ου αι. Δεν είναι επομένως αβάσιμο το συμπέρασμα ότι η θέση των τζαμιών του 18ου αι. και των μεταγενέστερων αντιστοιχούν σε θέσεις θρησκευτικών κτισμάτων που κατασκευάστηκαν στο διάστημα μεταξύ του β' ημίσεος του 16ου και του τέλους του 17ου αι. και αντικατοπτρίζουν την εικόνα της πόλης κατά την περίοδο των εκτεταμένων εξισλαμισμών και της πολιτισμικής μεταστροφής του τοπικού πληθυσμού²⁸.

Προκειμένου να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο της ίδρυσης μεγάλου αριθμού κτισμάτων θρησκευτικού χαρακτήρα στα Ιωάννινα, γεγονός που συνακόλουθα επηρέασε καθοριστικά την πολεοδομική τους εικόνα, θα πρέπει να ερευνήσουμε την διαδικασία αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού και τη λειτουργία του ιερατείου στην παραγωγή διοικητικής εξουσίας. Τα παραπάνω θα πρέπει να συνδυαστούν δευτερογενώς με τη γενικότερη οικονομική κατάσταση της περιοχής, τις σχέσεις των θρησκευτικών - εθνικών κοινοτήτων και τη γενικότερη πολιτική κατάσταση στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η δημιουργία της μουσουλμανικής κοινότητας των Ιωαννίνων οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων της ευρύτερης περιοχής, ως αποτέλεσμα των μαζικών εξισλα-

27. Αναλυτικά οι ναοί της πόλης στο: Α. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά*, 39-46, όπου και οι πηγές με σχολιασμό, Ι. Λαμπρίδης, ό.π 71 κ.ε.

28. Ι. Κουρμαντζής, ό.π. 15-19

μισμών που σημειώθηκαν κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και ένας μικρός αριθμός Τούρκων Μικρασιατών εποίκων οι οποίοι στελέχωναν την τιμαριωτική ιεραρχία τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης και που δεν άργησαν να αφομοιωθούν από τον ντόπιο πληθυσμό²⁹. Πριν από την κατάκτηση ο ντόπιος πληθυσμός συνίστατο κυρίως από ελληνικής, αλβανικής³⁰ και βλάχικης καταγωγής χριστιανικό πληθυσμό με ασαφή γλωσσολογικά και κατ' επέκταση φυλετικά όρια μεταξύ τους. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και η ευάριθμη εβραϊκή κοινότητα της πόλης³¹. Μετά την κατάκτηση όμως, οι εκτεταμένοι εξισλαμισμοί κυρίως των Αλβανών της υπαίθρου σε πρώτο στάδιο και στην συνέχεια - κυρίως μετά το 1635 - μεγάλου αριθμού ελληνικής καταγωγής Ηπειρωτών "σπαχίδων", επέφεραν ραγδαία αύξηση του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης όπως επίσης και των υπολοίπων μεγάλων αστικών κέντρων της περιοχής³². Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ραγδαία αυτή αύξηση των αστικών πληθυσμών θα πρέπει να οφείλεται στη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών των εξισλαμισθέντων, γεγονός που αποτέλεσε και το πρωταρχικό κίνητρο των "οικειοθελών" αλλαγών των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Πράγματι, ενώ τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων της πόλης βρίσκονταν στην Ηπειρωτική ύπαιθρο, η κυρίως κατοικία τους βρισκόταν στα αστικά κέντρα της περιοχής. Η κοινωνική αναβάθμιση του μουσουλμάνου βρίσκει έκφραση στην αστικοποίηση του, σε αντίθεση με τους χριστιανούς που παραμένοντας δουλο-

29. Μ. Κοκολάκης, Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασάλι. Χώρος διοίκησης και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1912), Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1992, 38-45. (Στο εξής Κοκολάκης, Το πασάλι).

30. Ειδικά για τις Αλβανικές μεταναστεύσεις μια σύντομη αναφορά στο Α. Ducellier, Οι Αλβανοί στην Ελλάδα, (13ος - 15ος αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας, (1994), Titos Jochalas, Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland, *Dissertationes Albanicae*. München 1971, 89-106. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας, Αθήνα 1985, 59-100, Ηλίας Γ. Σκουλίδας, Μετοικεσίες αλβανοφώνων στον ελλαδικό χώρο. Φυσικές προσβάσεις και πληθυσμιακή αναδιάταξη, *HX* (1998-1999) 277-290.

31. Γενικά για την Εβραϊκή κοινότητα στο: I. Kourmantzis, "The Jewish Community of Ioannina: History, Spatial Distribution, and Social Structure", Πρακτικά συνεδρίου: The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II. Institute for Balkan studies, Thessaloniki (1997), 281-294.

32. Π. Αρβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου (1856), φωτοτυπική ανατύπωση (1964), 225-227.

πάροικοι συνδέθηκαν περισσότερο με τις ασχολίες της υπαίθρου. Ένας άλλος λόγος της αστικοποίησης θα πρέπει να αναζητηθεί στην αύξηση της βιοτεχνικής παραγωγής και στις εμπορικές δραστηριότητες. Σε μεγάλο βαθμό το παραγόμενο βιοτεχνικό προϊόν διακινείται και από μουσουλμάνους, οι οποίοι ως κρίκος της αλυσίδας της οθωμανικής διοίκησης και της φορολογίας είχαν και τις σχετικές διευκολύνσεις. Οι έμποροι και οι πλούσιοι τιμαριούχοι, που αποτελούσαν τα πλέον μορφωμένα κοινωνικά στελέχη, διευκόλυναν την θρησκευτική λειτουργία από την στιγμή μάλιστα που αυτή αντικαθιστούσε απόλυτα την δικαστική εξουσία και εξυπηρετούσε με τον τρόπο αυτό τις οικονομικές δραστηριότητες. Με την καθιέρωση λοιπόν της δωρεάς (*βακφιγέ*= ιδιοκτησία αφιερωμένη για θρησκευτική χρήση), οι αγαθοεργίες πρέπει να καθιερώθηκαν με κληρονομικούς διαχειριστές για πρακτική ωφέλεια των κληρονόμων³³. Από τα Ιωάννινα είναι γνωστές μερικές διοικητικές πράξεις σύνταξης βακουφίων, με πρωιμότερη εκείνη του Ζουλφικάρ αγά, χρονολογούμενη το 1571, που προικοδοτεί το τέμενος Σουλτάν Βαγιτζίτ Χάν με 19 ακίνητα και μας δίδει εκτός των άλλων σημαντικές πληροφορίες για την πόλη την περίοδο εκείνη: “Ο εκ των κατοίκων των Ιωαννίνων και συστήσας το παρόν Βακούφιον Ζουλφικάρ αγά, προσελθών ενώπιον του Ιερού Συμβουλίου εδήλωσε, ότι εκ της ατομικής του περιουσίας, με την βοήθεια του Θεού διαχωρίσας είκοσι γιούκια άσπρα τα παρέδωσε εις τον επίτροπο του Βακουφίου. Ωσαύτως ένα τεμάχιο βοσκής....., ...επίσης εντός των Ιωαννίνων στην αρχή της αγοράς τρία μαγαζιά....., ...και πάλι στην αυτή πόλη, στα πέριξ του Κερβάνσαράι που έχω κτίσει εγγύς του καλαμιόνα (έλους) οκτώ ισόγεια και ανώγια δωμάτια στα οποία να ενδιετώνται άνευ μισθώματος οι πτωχοί. Επίσης μέσα στην ίδια πόλη και απέναντι του τζαμιού Σουλτάν Βαγιτζίτ Χάν ένα Κερβάνσαράι με δώδεκα τζάκια με τέσσερα μαγαζιά από μπροστά και τέσσερα μαγαζιά έναντι του τζαμιού καθώς..... Όλα τα προαναφερόμενα τα αφιερώνω για τα έξοδα συντηρήσεως του ΙΜΑΡΕΤΙΟΥ, του ΤΟΥΡΜΠΕ και άλλων κοινωφελών σκοπών με τους κάτωθι όρους.....”³⁴. Έχουν επίσης γίνει γνωστές οι μεταγενέστερες πράξεις

33. Ειδικά για τον θεσμό των *wakf* βλ. *H. Inalcik*, “Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική αυτοκρατορία”, Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.), 520-521, Α. Καραδήμου-Γερόλυμπος, Μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Αθήνα (1997), 30 κ.ε.

34. Σειρά 189, σελ. 193 του υπ’ αριθ. 623 βιβλίου “Μικρό Εβκάφι του Μεγάλου Βακφιέ” του εν Ιωαννίνους κατά μήνα Ρετζέπ 992 (1571) συσταθέντος Βακουφίου Ζουλφικάρ

σύνταξης βακουφίων του Μεχμέτ πασά, υιού του Ασλάν πασά (1739) όπου αναφέρεται ότι αυτός κατέχει το αξίωμα του Μπεϊλέρ μπέη της Ρούμελης και διοικητού του Σαντζακίου³⁵ των Ιωαννίνων³⁶, της κόρης του Αϊσέ (1776), όπου η δωρήτρια αναφέρεται ως κάτοικος της συνοικίας Αλή αγά³⁷, της συζύγου του Μουσταφά πασά Αϊσέ Μπιντί, η οποία προσθέτει μερικά ακίνητα στο βακούφι του συζύγου της (1784)³⁸, κάποιου Μουσταφά αγά στα 1838, του διοικητού της πόλης Αχμέτ Χιφζί πασά (1896)³⁹ και μία υστερότερη πράξη αγνώστου Αργυροκαστρίτου μουσουλμάνου (1901)⁴⁰. Με παρόμοιες πράξεις σύνταξης βακουφίων, μεγάλο μέρος των αστικών κτημάτων πέρασε στα χέρια των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Για το λόγο αυτό εκτός από την αύξηση του αριθμού των πάσης φύσεως και μορφής προσκυνημάτων παρουσιάζεται και αλλαγή της ονομασίας τους κατά τη διάρκεια του χρόνου λειτουργίας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το τζαμί Μπαλή μπέη που συναντάται ως Μπαλή Κετχουντά τζαμί, Τσιεκούρ τζαμί, Βελή πασά τζαμί. Ο πρώτος φέρεται ως ιδρυτής του τζαμιού μετά την τροποποίηση του από μετζίτ σε τζαμί - αναφέρεται έτσι στα 1670 -, στην συνέχεια για άγνωστο λόγο μετονομάστηκε σε Τσιεκούρ και τέλος μετά τις γνωστές χορηγίες του Βελή πασά, υιού του γνωστού Αλή πασά, ως Βελή τζαμί. Στην πλειοψηφία τους τα τεμένη φέρουν ονόματα χορηγών και ανιχνεύονται κατάλογοι με τα δωρηθέντα σε

αγά. Τουρκική Γενική Διεύθυνσις βακουφίων. Διεύθυνση αρχείων και πληροφοριών, αριθ 9855. Το κείμενο έγινε γνωστό από την υπ' αριθ 40464/15-5-80 μετάφραση του Ελλ. ΥΠ.ΕΕ.

35. Για την διοικητική διάρθρωση της περιοχής και το σατζάκι των Ιωαννίνων βλέπε *Μ. Κοκολάκης*, *Το Πασαλίκι*, 100-112. Για γενικές πληροφορίες σχετικές με την διοίκηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας από 17ο αι. κ. ε. στο *H. Inalcik, D. Quataert*, (eds), *An economic and social history of the ottoman empire*, v 2, 1600-1914, (1997), 563. *Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw*, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 1-2, Cambridge - London - New York - Melbourne: 1976-1977. Gilles Veinstain, *Les provinces balkaniques (1606-1774)* στο Robert Mantran (ed.), *Histoire de l' Empire Ottoman*, Paris 1989, σ. 287-340. *Νεοκλής Σαρρής*, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παράθεση δομών και λειτουργική*, τόμ. 2: *Η δογματική διοίκηση*, Αθήνα (1990), σ. 223-315.

36. Σειρά 389, σελ.309, τ. 624 (3ος μικρών βακουφίων) της προαναφερόμενης Τουρκικής Διεύθυνσης.

37. Σειρά 134, σελ.226, τ. 627 (Κιουτσούν Εβκάφ Χαμής).

38. Σειρά 8, σελ. 33, τ. 987 (Βακιφιέ Ρούμελης)

39. Σειρά 172, σελ. 215, τ. 989 (Νέου βιβλίου βακουφίων Ρούμελης)

40. Σειρά 31, σελ. 21, τ. 602 (Βακιφιές Ανατολής, 16 νέου βιβλίου).

αυτά κτήματα, γνωστά ως βακούφ (wakif)⁴¹. Από πολεοδομική άποψη τα τεμένη ή τα συναφή με αυτά κτίσματα κατασκευάζονται στην πλειοψηφία τους σε σημεία όπου ο πολεοδομικός ιστός παρουσιάζεται χαλαρός, γεγονός που απορρέει από την έκταση και φύση του δωρηθέντος κτήματος, την άμεση επαφή με βασιική οδική αρτηρία, την ανάγκη απόδοσης σε αυτά επαρκούς ελευθέρου χώρου, την ύπαρξη νερού και την σχεδόν σταθερή μεταξύ τους απόσταση που κυμαίνεται από 200 έως 400 μ., καλύπτοντας στην κυριολεξία κάθε τμήμα της οθωμανικής πόλης.

Έναν άλλο παράγοντα αύξησης του αριθμού των θρησκευτικών κτισμάτων αποτελεί ο ρόλος του ιερατείου στο σώμα της οθωμανικής διοίκησης, που προκειμένου να γίνει κατανοητός, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το Ισλάμ δεν είναι μόνον θρησκεία, αλλά ταυτόχρονα και πολιτικό σύστημα. Δεν συντάσσει μόνον την κοινότητα των πιστών αλλά διά μέσου της στρατοκρατίας και την κοινωνία. Η στρατοκρατία αποτέλεσε και το βασικό χαρακτηριστικό της συγκρότησης του οθωμανικού κράτους. Τα διοικητικά καθήκοντα των θρησκευτικών λειτουργών (ουλεμά) συνίστανται στο να επιμελούνται την λατρεία των πιστών (ibader), να ελέγχουν την θρησκευτική νομιμότητα των πράξεων κυρίως της διοίκησης (iftfa), να συγκεντρώνουν το προνόμιο της παιδείας των πιστών (tedris) και τέλος να απονέμουν δικαιοσύνη. Με βάση την παραπάνω λειτουργική διαφοροποίηση το ιερατείο χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες ιεραρχών. Στην πρώτη, που σχετίζεται με τις δύο πρώτες ομάδες καθηκόντων (λατρεία, νομιμότητα), ανήκουν οι μουφτήδες (muftu), στην δεύτερη (παιδεία) οι καθηγητές (muderris) - ιεροδιδάσκαλοι και η τρίτη κατηγορία αποτελείται από τους ιεροδικαστές (kadi). Μολονότι τα καθήκοντα που ασκούν οι λειτουργοί του ισλαμικού δικαίου και της ισλαμικής θεολογίας είναι πολύπλευρα, η οργάνωσή τους είναι ενιαία καθώς η παραπάνω διοικητική διάρθρωση των "ουλεμά" καθιστά απαραίτητη την ύπαρξη ενός ανώτατου άρχοντος που να συγκεντρώνει όλες τις ιδιότητες. Αυτός ήταν ο μουφτής της Κωνσταντινούπολης που διορίζε τους μουφτήδες των επαρχιών⁴².

Από την παραπάνω περιγραφή των θρησκευτικών λειτουργιών διαπι-

41. Βακουφικός τόμος υπ' αριθ. 9, συνταχθέντος το 1912 δια την δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία και Ηπείρο, της προαναφερόμενης Τουρκικής Διεύθυνσης, καθώς και στο Α.Α.Ι.

42. Για τον ρόλο του ιερατείου βλ. Δημητριάδης Β. Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη (1973) 83.

στώνεται η απορρέουσα αναγκαιότητα προσθήκης και άλλων εξειδικευμένων κτιρίων γύρω από το βασικό θρησκευτικό χώρο, δηλαδή το τζαμί ή το μετζίτ, το κυριότερο ίσως από τα οποία ήταν το σχολείο (medresse). Στην άμεση εποπτεία του πρώτου στην τάξη ιεροδικαστή υπαγόταν η λειτουργία του medresse, έτσι ώστε οι καθηγητές ελέγχονταν από το ανώτερο ιερατικό-δικαστικό αξίωμα. Αυτό επιβαλλόταν από το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό ίδρυμα παρήγαγε θεολόγους- νομομαθείς, οι οποίοι στελέχωναν στη συνέχεια την διοίκηση. Στην πραγματικότητα, ο medresse περιελάμβανε σχολείο στοιχειώδους, μέσης και ανώτατης βαθμίδας, πάντοτε ήταν βακουφικό ίδρυμα και συνήθως η ονομασία του διαφοροποιεί την ανώτερη βαθμίδα από τις κατώτερες για τις οποίες χρησιμοποιούνται οι λέξεις mektep, mektephane, muallimhane. Στα σχολεία αυτά γίνονταν δεκτοί μαθητές από την ηλικία των 5-6 χρόνων και διδασκόταν ανάγνωση, γραφή και το Κοράνι. Το μάθημα γινόταν στον περίβολο των τζαμιών και ενίοτε στο εσωτερικό τους. Για τις ανώτερες βαθμίδες υπήρχαν ειδικά κτίρια, δείγματα των οποίων διασώζονται ακόμη στα τεμένη Ασλάν, Βελή και Ομέρ, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, λειτουργούσαν τουλάχιστον 6. Σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης οι μαθητές σιτιζόνταν στο σχολείο, αλλά διέμενε σε αυτό μόνον η ανώτερη βαθμίδα. Το γεγονός αυτό επέβαλε την αναγκαιότητα δημιουργίας ειδικών χώρων, όπως οι εστίες για την παρασκευή της τροφής, χαρακτηριστικό δείγμα της οποίας είναι η εστία του Ασλάν τζαμί. Η κατασκευή χώρων ενδίαιτησης συνδυάζεται βέβαια και με τις επιταγές του θρησκευτικού λόγου, που επιβάλλει την φιλοξενία των επισκεπτών και κυρίως των πτωχών⁴³.

Η προαναφερόμενη παιδευτική λειτουργία του τεμένου ενισχύει σε πολεοδομικό τουλάχιστον επίπεδο την άποψη ότι τέτοια συγκροτήματα αποτελούσαν χαρακτηριστικά συστατικά της μουσουλμανικής συνοικίας, όσο χαλαρή και αν εμφανίζεται αυτή στην δομή της πόλης. Η μεγάλη πυκνότητα των τζαμιών και κυρίως των μιναρέδων αποκτά και έναν συμβολικό χαρακτήρα από την στιγμή που η φωνή των “μουεζίν” θα ακουγόταν σε ολόκληρη την έκταση της πόλης.

Από το 18ο αι. και μετά και παρά την μερική καταστροφή τους από τα

43. Η λειτουργία αυτή βρίσκει κυρίως έκφραση στην δημιουργία των kulliyе, συγκροτημάτων δηλαδή κοινωφελών κτισμάτων γύρω από ένα τζαμί. Βλ. σχετ. G. Goodwin, Kulliyе, “Encl. Isl.”, τ.5, 336. Όσον αφορά στο imaret, το οποίο πολλές φορές συγγέεται με το kulliyе, ήταν ο χώρος όπου συνήθως σιτιζόταν οι φτωχοί και ήταν τμήμα του βακουφικού. Βλ. σχετ. G. Goodwin, A History of Ottoman Architecture (1971), 455-457.

πολεμικά γεγονότα του 1820-1822 ή τις συνεχείς πυρκαγιές που αφάνισαν το κέντρο της πόλης των Ιωαννίνων, τα τεμένη είναι γνωστά⁴⁴. Κατά τον 19ο αι. λοιπόν ανιχνεύονται τα παρακάτω ιερά, που ο αριθμός τους ξεπερνά τις προσδοκίες μας. Στο κάστρο βρίσκονται τα τεμένη Ασλάν και Φετχιέ, ένα επιπλέον τέμενος εσωτερικά της κεντρικής πύλης, δεξιά του εισερχομένου, που θα πρέπει να ταυτιστεί με το αναφερόμενο ως προσκύνημα του Αλή πασά⁴⁵ και ένα τέμενος στην συμβολή των σημερινών οδών Κούμα και Πατριάρχου Ιωάσαφ που ταυτίζεται με το τέμενος Μεχμέτ κεχαγιά. Τα δύο τελευταία αναφέρονται και ως μετζίτ των Τζελαλή πασά και Κωφό-Ισούφ μπέη, χωρίς να γίνεται σαφές ποιό όνομα αντιστοιχεί σε κάθε ένα⁴⁶. Εκτός τειχών αναφέρονται τα τζαμιά Μπαϊρακλί ή Χουνκιάρ ή çarsi, Ισλιάμ ή Λιάμ ή Μπαχράμ πασά, Μουσταφά εφέντη ή Ναμάς Γκιάχ, Ελιάς εφέντη ή Σιεμ σιε Ντίν ή Σαρή, Αχμέτ πασά ή Χατζή Μεχμέτ πασά ή πασά Καλού ή Κανλί τσεσμέ, Μπαλή κετχουντά ή Τσιεκούρ ή Μπελιγιέ ή Βελή πασά, Εμίρ ή Εμιρλόρ, Ντεντέ Ουρουτς, Οσμάν τσαούς, Ισούφ ή Γιουσουφ αγά, Ζεβαΐτγιέ ή Αλή αγά, Κούμπλου ή Καμάρες, Ομέρ μπέη ή Χαμιδιέ, Ιμπραήμ πασά ή Ιμπροχώρ και Μεχμέτ πασά ή Μεχμέτ αγά ή Λελυπαρά ή Κατσή. Για όλα τα προαναφερόμενα τεμένη αναφέρονται σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (mehter) και για 4 από αυτά (Οσμάν, Μεχμέτ, Ασλάν, Βελή), σχολεία ανώτερης εκπαίδευσης. Μοναστικά κτίσματα (τεκέ) αναφέρονται των Γαζή Εβρενός, Μπεκτασί ή Μουχτάρ, Αλή ή Σιέη και ο τεκές στην συνοικία “Αηδόνη”⁴⁷. Στις περιγραφές της πόλης, που διασώζονται στα κείμενα των ξένων περιηγητών, στις αρχές του 19ου αι. ο αριθμός των τζαμιών περιορίζεται στα 16 χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις ονομασίες τους. Μικρότερης σημασίας τεμένη ή τεμένη που δεν είχαν αποκτήσει την μορφή τζαμιών παραλείπονται,

44. Μια προσέγγιση του θέματος στο Κ. Κουλίδας, “Τα Μουσουλμανικά Βακούφια της πόλεως των Ιωαννίνων, Α’ μέρος”, ΗΗ (1998), 385-438.

45. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά. Κατά πληροφορίες ενός από τους τελευταίους μουσουλμάνους κατοίκους των Ιωαννίνων, το τέμενος αυτό έφερε χαμηλούς ξύλινους μιναρέ. Η πληροφορία διασταυρώνεται με τα αναφερόμενα στο: Κ. Φωτόπουλος, Τα Γιάννινα, οι μαχαλάδες τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους Ιωάννινα 1986, 99, καθώς και στο: Ε. Ντάτση, ό.π., 100.

46. Ι. Λαμπρίδης ό.π. 74

47. Για την κατάρτιση του καταλόγου των τεμενών έγινε αντιπαραβολή των ονομάτων τους, όπως αυτά αναφέρονται στις πηγές σε συνδυασμό με τα τοπογραφικά δεδομένα των προαναφερομένων σχεδίων. Ετσι προέκυψε ένα σύνολο 19 τεμενών, 17 πρωτοβάθμιων σχολείων, 4 σχολείων ανώτερης βαθμίδας και 4 τεκέ.

για τον λόγο ίσως ότι δεν ήταν εμφανή στον ιστό της πόλης. Τέτοια προφανώς ήταν τα δύο μετζίτ του κάστρου και ίσως το Κούμπλου τζαμί που ανεγέρθηκε μεταγενέστερα⁴⁸.

Αρχιτεκτονική σύνθεση.

Πριν προχωρήσουμε σε μια αναλυτική παρουσίαση των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων των Ιωαννίνων, θα ήταν σκόπιμο να παρουσιάσουμε τα βασικά τυπολογικά χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας των κτισμάτων, προκειμένου η ανάγνωσή τους να είναι πληρέστερη. Τα βασικά λειτουργικά μέρη του τζαμιού, που με μικρές μόνον μεταβολές διατηρούνται σχεδόν αναλλοίωτα από την περίοδο της δημιουργίας του μέχρι σήμερα, είναι ένας κύριος χώρος προσευχής στεγασμένος (*haram*) και ένας αντίστοιχος ανοικτός (*sahn*). Στην αρχική του μορφή ο ανοικτός χώρος οριοθετούνταν στις τρεις πλευρές από εξωτερικό τοίχο περιφραξής που μαζί με μια εσωτερική κιονοστοιχία διαμόρφωναν εσωτερικό περιστύλιο (*tiwaq*). Φαίνεται ότι ο τύπος αυτός του ανοικτού χώρου βρήκε μεγαλύτερη εφαρμογή σε ηπιότερα κλίματα ενώ αντίθετα στη Βαλκανική μετατράπηκε βαθμηδόν σε κλειστό, στεγασμένο χώρο, όπως ακριβώς εμφανίζεται στα συνοικιακά τεμένη των Ιωαννίνων. Ο ανοικτός χώρος παρέμεινε βασικό χαρακτηριστικό των μεγάλων συγκροτημάτων, όπως για παράδειγμα στο Χαμζά μπέη τζαμί (Αλκαζάρ) στην Θεσσαλονίκη⁴⁹ και στο Μουχαμάντ Αλί ιμαρέτ στην Καβάλα⁵⁰.

Στον τοίχο του qibla, τον ανατολικό δηλαδή τοίχο του κυρίως χώρου προσευχής, διαμορφώνεται μία κεντρική αβαθής κόγχη, το *mihrab*, που είναι ο πλέον διακοσμημένος χώρος του τεμένους⁵¹. Ως ανατολικός τοίχος θεωρείται εκείνος που είναι κάθετος στον θεωρητικό άξονα που ενώνει το τέμενος με την Μέκκα και όχι κατ' ανάγκη με την ανατολή. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου, απέναντι από το *mihrab*, αναπτύσσεται ένα ξύλινο

48. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, (1835), v. IV. 139. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia & c.* (1815), και ελληνική μετάφραση εκδ. Τολίδη (1989), 111. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, (1825), t.1 151-152, και ελληνική μετάφραση, έκδοση Ε.Η.Μ. (1994) 93-95.

49. Κάτοψη και ιστορικά του τεμένους στο: ΥΠΠΟ, *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη* (1985) 146-153.

50. Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου, "Το Ιμαρέτ της Καβάλας", *Μακεδονικά*, ΚΕ' - ΚΣΤ' (1986), 203-265.

51. Για το *mihrab* βλ. ειδικά J. Pedersen, *Masjdjid, Sh. Encl. Isl.*, 334

πατάρι (*dikka*) που συνήθως καλύπτει ολόκληρη την εσωτερική πλευρά του. Η αρχική μορφή του χώρου αυτού ήταν ένα μεμονωμένο ξύλινο πατάρι με ανεξάρτητη σκάλα ανόδου, που χρησιμοποιούνταν από όσους βοηθούσαν κατά τη διάρκεια της λειτουργίας επαναλαμβάνοντας τα λόγια του ιερούργου. Η ίδια πιθανόν χρήση διατηρήθηκε και μετά την εξέλιξη της μορφής του. Στα γνωστά παραδείγματα των Ιωαννίνων (Φετχιέ, Ασλάν, Κανλί τσεσμέ κ.τ.λ.), η σκάλα ανόδου βρίσκεται στην νοτιοδυτική γωνία σε ενιαία μορφή με τη σκάλα ανόδου στο μιναρέ.

Το *minbar* βρίσκεται πάντοτε στα δεξιά του *mihrab* και αποτελείται από μία μικρή εξέδρα καλυμμένη συνήθως με θολωτή κατασκευή και σκάλα που οδηγεί σε αυτή. Από την εξέδρα ο ιερούργος ομιλεί και ψάλλει προς το πλήρωμα, κυρίως κατά την προσευχή της Παρασκευής. Στοιχεία από τέτοιες κατασκευές υπάρχουν στα τεμένη Ασλάν και Κανλί τσεσμέ.

Ένα τυπικό παράδειγμα *kursi*, του αναλογίου δηλαδή όπου τοποθετούνται τα βιβλία και αποτελεί απαραίτητο στοιχείο του εξοπλισμού του τεμένους, έχουμε από το Ασλάν τζαμί. Το αναλόγιο τοποθετείται συνήθως στην εξέδρα απέναντι από το *mihrab*.

Την αρχιτεκτονική του τεμένους συμπληρώνει ο μιναρές, ο οποίος στα περισσότερα τεμένη των Ιωαννίνων τοποθετείται στη νοτιοδυτική γωνία της κεντρικής αίθουσας, με τρόπο που ο όγκος του να προεξέχει προς το εξωτερικό. Η σκάλα ανόδου ξεκινά περιστροφικά από το ισόγειο, δίνει πρόσβαση στο ξύλινο πατάρι (*dikka*) και συνεχίζει μέχρι τον εξώστη που βρίσκεται επάνω από τα 2/3 του ύψους του. Ο λίθινος μιναρές, εκτός της λειτουργικής του σημασίας,⁵² αποκτά και συμβολικό χαρακτήρα για την πολεοδομική εικόνα του τεμένους καθώς είναι ορατός σχεδόν από παντού, υποδηλώνοντας την κυριαρχική τάση του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης⁵³. Στα Ιωάννινα σώζονται ακόμα μιναρέδες σε ολοκληρωμένη μορφή στα τεμένη Ασλάν και Φετχιέ, χωρίς την απόληξή τους στα τζαμιά Κανλί τσεσμέ και Βελή και τμήματα της βάσης στα Ισούφ αγά και Σιέμ

52. Σχετικά με το συμβολισμό και την αρχιτεκτονική του μιναρέ, *J. Bloom*, *Minaret, Symbol of Islam* (1989), 175-191.

53. Περισσότερα για τα επί μέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία των τζαμιών και για τη λειτουργική τους ανάλυση βλ.: *M. Frishman*, "Islam and the form of the mosque", *The mosque, History, architectural development & regional diversity* (1994), 17-42. Σχετικά με την διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής του τεμένους βλ. *S. K. Yetkin*, *L' Architecture Turque en Turquie* (1962), 117-133, *O. Grabar*, *La formation de l' art Islamique* (1987) 139 κ.ε. *J. D. Hoag*, *Architettura Islamica* (1978), 107-184.

σιε Ντιν. Το τελευταίο κατεδαφίσθηκε το 1996 αλλά τα στοιχεία της κάτοψης διασώθηκαν λίγες μέρες πριν την εξαφάνισή του.

Η τυπολογική ανάπτυξη της κάτοψης των σωζόμενων τζαμιών των Ιωαννίνων, καθώς και εκείνων των οποίων έχει αναγνωσθεί με βεβαιότητα η σύνθεση, ακολουθεί πάντοτε τον ίδιο τύπο. Μία ορθογώνια θολοσκέπαστη και σπανίως ξυλόστεγη αίθουσα προσευχής περιλαμβάνει στη δυτική πλευρά της ένα ξύλινο πατάρι από όπου δίδεται πρόσβαση στο μιναρέ. Ο μιναρές, με ανεξάρτητη ορθογώνια κάτοψη, βρίσκεται πάντοτε στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας και εφάπτεται εξωτερικά στη νότια πλευρά της. Η ορθογώνια κάτοψη του μιναρέ, όπου ενσωματώνεται εσωτερικά κυκλική λίθινη σκάλα, μετατρέπεται βαθμηδόν σε κυκλική λίγο πριν την άνω στάθμη των καθέτων επιφανειών που διαμορφώνουν τις εξωτερικές όψεις του τζαμιού.

Εκτός από την ανατολική όψη του τεμένους σε όλες τις άλλες εφάπτονται διάφοροι γραμμικοί χώροι, κυρίως ξυλόστεγοι, που αυξάνουν σημαντικά την οργανική λειτουργία και τον όγκο του. Είναι οι χώροι όπου συντελούνται οι διάφορες δραστηριότητες του τεμένους εκτός της κύριας θρησκευτικής. Στο Ασλάν, που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, οι πρόσθετοι χώροι καλύπτουν τη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά. Από τα υπόλοιπα γνωστά τεμένη, το Φετχίε διέθετε αντίστοιχους χώρους στα βόρεια και δυτικά (όπως μαρτυρεί η υπάρχουσα κρηπίδα), το ίδιο και το Κανλί τσεσμέ, ενώ το Βελή αποτελεί το μόνο παράδειγμα όπου ο μοναδικός βοηθητικός χώρος βρίσκεται στα δυτικά και είναι καλυμμένος από τρεις χαμηλούς θόλους. Από τα παραπάνω σωζόμενα παραδείγματα τζαμιών καθώς και από τις ευανάγνωστες κατόψεις των τεμενών των Ιωαννίνων⁵⁴ Σιέμ σιέ ντίν και Ισούφ διαπιστώνουμε ότι ο τύπος τεμένους που επικρατεί στην περιοχή είναι ο "τύπος της μιας οργανικής μονάδας", η οποία συμπληρώνεται από την προσθήκη ορθογώνιων χώρων στην μία, στις δύο και ενίοτε στις τρεις πλευρές⁵⁵. Ο τύπος αυτός αποτελεί

54. Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε και παραδείγματα από άλλα τεμένη της ευρύτερης περιοχής όπως το εναπομείναν τζαμί της Κόνιτσας, το υπάρχον τζαμί της Παγωνιανής, τα τζαμιά της Θεσπρωτίας (Μαργαρίτι, Καταβόθρα, Γραικοχώρι, Βραχονάς κ.τ.λ.) καθώς και τεμένη της Αλβανικής επικράτειας. Για τα τελευταία βλ. σχετ. : A. Meksi, "Ndërtimet e kultit Musliman në Shqipëri", Studime Historike (1980) n. 1, 189-231.

55. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με κάθε επιφύλαξη ο όρος single unit για τον τύπο αυτό των τζαμιών αλλά χρησιμοποιήθηκε κυρίως για πρώιμα μουσουλμανικά τεμένη. Βλ. σχετικά: A. Kyran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture* (1968), 30-62, του ίδιου.

την απλούστερη μορφή τεμένους και φαίνεται ότι υιοθετήθηκε στην περιοχή λόγω της οικονομίας, της τεχνογνωσίας και προφανώς της παράδοσης που είχε δημιουργηθεί μετά τα πρώιμα θρησκευτικά απλά κτίσματα όπως για παράδειγμα τα μετζίτ.

Οι δυνατότητες που αναπτύσσονται από την εφαρμογή του συγκεκριμένου σχεδίου για τη λειτουργική διευκόλυνση αλλά και την προβολή του όγκου του κτίσματος με τους επιβλητικούς θόλους, το μιναρέ και τα ψηλά *alep* στην κορυφή τους⁵⁶ φαίνεται ότι εξέφραζαν απόλυτα τις κοινωνικές επιδιώξεις των μουσουλμάνων των αστικών κέντρων, αλλά και εκείνων της υπαίθρου⁵⁷. Θα πρέπει βέβαια να προσθέσουμε ότι τα περισσότερα τεμένη θεμελιώνονται σε φυσικά εξάρματα, θέσεις που ενισχύουν την κυριαρχική τους θέση στον ιστό της πόλης.

Για την αρχιτεκτονική σύνθεση των τεκέ, βασικό και κυρίαρχο στοιχείο αποτελεί μία μεγάλη αίθουσα, ενίοτε με τη μορφή μικρού θολοσκέπαστου ορθογώνιου χώρου ή και τυχαίας μορφής αίθουσας ενσωματωμένης στο σύνολο των κελιών. Η ανάπτυξη ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων δεν συναντάται απαραίτητα και ακολουθούνται συνήθως τα κατασκευαστικά και μορφολογικά δεδομένα της κατά τόπους αρχιτεκτονικής⁵⁸. Στην περίπτωση που υπάρχει θολοσκέπαστος χώρος αυτός κατασκευάζεται και μορφολογείται όπως τα τζαμιά, αποτελεί το χώρο ταφής του ιδρυτή του τεκέ και ενίοτε είναι κενοτάφιο αφιερωμένο σε γνωστό για τους μουσουλμάνους άγιο. Περισσότερο συνηθισμένη είναι η ύπαρξη μικρού “τουρμετέ”, που πλαισιώνεται από συγκρότημα κελιών, εστίας και απαραίτητως ξενώνα⁵⁹. Η περίφραξη με ψηλό μανδρότοιχο είναι συνδυα-

“Classical Mosque Architecture of the Ottoman Empire”, *Environmental desing* (1967) publ. 7, 7-23. Ο τύπος αυτός επιβιώνει μέχρι σήμερα.

56. Η λέξη σημαίνει σημαία αλλά επίσης και το σύμβολο που τοποθετείται στην κορυφή των θόλων και των μιναρέδων.

57. Τα μοναδικά δείγματα ξυλόστεγων τεμενών που διασώζονται ακόμη και μας δίδουν μία εικόνα του τύπου αυτού, είναι το τζαμί της Πωγωνιανής και το μικρό τέμενος στην Καταβόθρα της Θεσπρωτίας. Σε αυτά είναι φανερό ότι η αίθουσα προσευχής έχει μορφή ορθογώνιου παραλληλογράμμου με μεγαλύτερο τον άξονα Α-Δ.

58. Μία σύντομη περιγραφή ενός τεκέ μας δίνει το έγγραφο της υποσ. 35, που αναφέρεται στο βακούφιο του Γαζή Εβρενός μπέη: “Α/Α 43, Τεκές, αποτελούμενος από πέντε δωμάτια και άνωθεν τέσσερα δωμάτια του τμήματος χαρμελίχ (απηγορευμένον εις τους κοινούς) μετά των προσαρτημάτων του, περιβαλλόμενος με κήπον με οπωροφόρα δένδρα”.

59. Στην περιοχή είναι γνωστοί οι 4 τεκέδες της Κόνιτσας των οποίων σώζονται μόνον οι τουρμετέ, ο τεκές της Πωγωνιανής όπου ανιχνεύονται δύο τουρμετέ και σώζεται επιπλέ-

σμένη με την περιφραξη του νεκροταφείου, που συνήθως συνοδεύει το συγκρότημα του τεκέ⁶⁰. Μολονότι οι τεκέδες οικοδομούνται εκτός των αστικών κέντρων ή τουλάχιστον εκτός του συνεκτικού τμήματος του οικισμού, στα Ιωάννινα αναφέρεται ότι λειτουργούσαν μέχρι την απελευθέρωση τεκέδες στο Ασλάν τζαμί (ο τεκές του μεγάλου Σιέη) καθώς επίσης και στο Ελιάς Εφέντι τζαμί ήδη από τα τέλη του 17ου αι. Και οι υπόλοιποι δεν είναι μακριά από το συνεκτικό τμήμα. Φαίνεται ότι οι τεκέ αποτελεσαν σε ορισμένες περιπτώσεις τον πρόδρομο των τεμενών των Ιωαννίνων, γεγονός που οφείλεται στην διείσδυση των θρησκευτικών ταγμάτων πολύ πριν την κατάκτηση των διαφόρων περιοχών όπου είχε εξαπλωθεί το μουσουλμανικό στοιχείο.

Τα σχολεία των κατώτερων βαθμίδων λειτουργούσαν κυρίως μέσα στο χώρο του τζαμιού ή σε παρακείμενα κτίσματα, για την αρχιτεκτονική σύνθεση των οποίων δεν έχουμε επαρκή στοιχεία. Σχολεία της ανώτερης βαθμίδας (*medresse*) αντίθετα, στα Ιωάννινα εντοπίζονται αρκετά ώστε να μπορούμε να αναπαράγουμε την δομή τους.

Ο “μεντρεσές” διαμορφώνεται από την παρατακτική τοποθέτηση μικρών κελιών σε γραμμική ανάπτυξη και η σύνθεση συμπληρώνεται από μία ορθογωνική αίθουσα διδασκαλίας, στο μέσον περίπου των μικρών κελιών. Το οικοδόμημα ολοκληρώνεται με ενιαίο προστώο. Το συγκρότημα διαμορφώνεται ενίοτε σε σχήμα L και κατά κανόνα είναι ισόγειο, εκτός λιγοστών περιπτώσεων που λόγω κατασκευαστικής αδυναμίας περιλαμβάνουν και υπόγειους χώρους οι οποίοι όμως δεν χρησιμοποιούνται ως χώροι διαμονής. Τα κελιά χρησιμοποιούνταν ως δωμάτια των μαθητών και το σύνολό τους, ανταποκρινόμενο σε κάποια συμβολική επιταγή, ήταν πολλαπλάσιο του αριθμού 4⁶¹, όπως παρατηρείται στους μεντρεσέ του Ασλάν και Βελή. Το κάθε κελί, τετραγωνικής συνήθως κάτοψης, διαθέτει τζάκι και φωτίζεται από μικρό παράθυρο που αποτελεί το δεύτερο άνοιγμα εκτός της θύρας. Όλα τα κελιά είναι θολοσκέπαστα με ημισφαι-

ον τμήμα των κελιών, μέσα σε εκτεταμένο νεκροταφείο και ο κατεδαφισμένος τεκές του Ανθοχωρίου Μετσόβου (θέση “μπαμπά”). Γενικά για την λειτουργία του τεκέ βλ. Β. Μιρμίρογλου, Οι Δερβίσσαι, ιδιαίτερα 116-118. Για άλλους τεκέ στην ευρύτερη περιοχή : Α. Meksi, ό.π. 208-210.

60. Σχετικά με τον ρόλο του νεκροταφείου στην οθωμανική πόλη βλ. N. Vatin “Les cimetières musulmans ottomans. Source d’histoire sociale”. Les villes dans l’empire ottoman: Activités et sociétés. t. 1. (1991), 149-163.

61. G. Goodwin, ό.π. 126.

ρια ενώ ο τρόπος στέγασης του προστώου ποικίλλει: στο συγκρότημα του Ασλάν είναι διαμορφωμένο με επίπεδη ξύλινη στέγη, ενώ το προστώο του Βελή στεγάζεται με σταυροθόλια. Κάθε μεντρεσές είχε, όπως προαναφέρθηκε, αίθουσα διδασκαλίας, το μέγεθος της οποίας εξαρτιόταν από το μέγεθος του ιδρύματος. Ο χώρος διδασκαλίας ενίοτε λειτουργούσε και ως χώρος προσευχής, όπου όμως δεν τελούνταν η προσευχή της Παρασκευής, όπως αντίστοιχα συνέβαινε και στη λειτουργία του μετζίτ (mesjid). Τα ιεροδιδασκαλεία αυτά, που συναντώνται σε ολόκληρο τον μουσουλμανικό κόσμο από τον 11ο αι., διαφέρουν ως προς το μέγεθος, το προσωπικό αλλά και την ποιότητα των παρεχομένων γνώσεων, ανάλογα με το ύψος της δωρεάς με την οποία επιχορηγήθηκαν. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης και στα ιδρύματα των Ιωαννίνων όπου, μολονότι η εκπαίδευση διαρκεί 11 έως 12 χρόνια, ο μεν μεντρεσές του Ασλάν έχει 12 κελιά και μία μεγάλη αίθουσα διδασκαλίας, ο δε του Βελή 4 κελιά και μία μικρή αίθουσα στο μέσον του συγκροτήματος. Σε άλλη αναφορά περιγράφεται το σχολικό συγκρότημα του Οσμάν τσαούς τζαμί ως εξής: “ένα κονάκι αποτελούμενο από ισόγειο και πρώτο όροφο με 18 δωμάτια, ένα σπουδαστήριο (ντερσανέ) με τρία δωμάτια στο ισόγειο, 4 δωμάτια στον πρώτο όροφο, 11 πέτρινοι μενδρεσέδες με κήπο δώδεκα στρ., περιέχοντα 250 διάφορα οπωροφόρα δένδρα και δύο πηγάδια”⁶².

Εκτός από τα στοιχεία που αποκαλύπτουν οι προαναφερόμενες πηγές για τα τεμένη των Ιωαννίνων, σημαντικές πληροφορίες για την πολεοδομική τους εικόνα στις αρχές του 20ου αι. παρέχει ένα αξιοπρόσεκτο πολεοδομικό σχέδιο που διασώζεται ακόμη, βασισμένο σε ακριβή αποτύπωση της πόλης σε κλίμακα 1:1000. Το σχέδιο χρονολογείται στο μεσοδιάστημα 1913-1922 και παρότι διαθέτει μεγάλη ακρίβεια δεν φαίνεται να αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης σπουδής για την εποχή του, αφού από την εποχή της απελευθέρωσης μέχρι τις παραμονές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ως υπόβαθρο για τις πολεοδομικές παρεμβάσεις χρησιμοποιήθηκε το εγκεκριμένο με την υπ’ αριθ. 152/1/1915 Πράξη της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου (υπογραφή Αγγελόπουλος) σχέδιο. Το τελευταίο παρέχει πληροφορίες κυρίως για τις ρυμοτομικές γραμμές και όχι για την υφιστάμενη, κατά την εποχή εκείνη, κατάσταση της πόλης⁶³.

Τόσο ο συντάκτης του πολεοδομικού σχεδίου, όσο και ο φορέας ανά-

62. Έγγραφο υποσ. 35, α/α 21.

63. Το σχέδιο δημοσιεύθηκε στο: Γ. Κανετάκης ό.π. 54-55.

θεσης ενός τόσο προωθημένου για την εποχή επιχειρήματος, μας είναι άγνωστοι⁶⁴. Για την χρονολόγησή του χρησιμοποιήθηκαν ως συγκριτικά στοιχεία γνωστά, χρονολογημένα με ασφάλεια κτίσματα της πόλης, όπως για παράδειγμα η Καπλάνειος Σχολή, που άρχισε να κτίζεται στις αρχές του 1922, και στο εν λόγω σχέδιο δεν αναφέρεται, ενώ αντίθετα περιγράφεται το τζαμί που προϋπήρχε στη θέση αυτή⁶⁵. Την ακρίβεια του σχεδιαστή πιστοποιούν τα σωζόμενα ακόμη κτίσματα που αναφέρονται αντίστοιχα στο πολεοδομικό αυτό σχέδιο. Για τα τεμένη, εκτός της πολεοδομικής τους εικόνας, το σχέδιο παρέχει επίσης σημαντικά μετρικά δεδομένα καθώς και στοιχεία διαμόρφωσης της κάτοψης και των κτιρίων συνολικά τους.

Τα τεμένη και τα κτίρια συνοδείας*

1. Μπαϊρακλί ή Χουνκιάρ ή Αγοράς τζαμί ή Σουλτάν Βαγιαζήτ⁶⁶ τζαμί (σχ. 1. φωτ. 1)

“Μέσα στο βαρόσι της πόλεως των Ιωαννίνων υπάρχουν όλα μαζί δεκαοχτώ ιερά. Από αυτά, το κέντρο της πολυπληθέστερης ενορίας, στη μέση της αγοράς, είναι το Χουνκιάρ τζαμί, ένα κτίριο αρχαίο με πέτρινο μιναρέ και μικρή αυλή, ολότελα κεραμοσκεπαστο. Στην αυλή του είναι θαμμένος μέσα σ’ ένα μασσάλειο ο Γαζή Ζουλφικάρ μπέης, ο παππούς του Μπέμπρ Πασά.”⁶⁷ Με την σύντομη αυτή περιγραφή του 1670 αποδίδεται η δυναμική της θέσης του τεμένου και η σημασία του για την πόλη των Ιωαννίνων. Χτισμένο στα όρια της πρώιμης μεταβυζαντινής αγοράς της πόλης, στην συμβολή των κύριων οδικών αξόνων του λεκανοπεδίου, έγινε το βασικό θρησκευτικό τέμενος των μουσουλμάνων κατοίκων. Σε κανένα άλλο θρησκευτικό μουσουλμανικό κτίσμα δε δόθηκαν τόσο μεγαλοπρε-

64. Μέχρι τη δεκαετία του 1950, η Δημοτική αρχή χορηγούσε αποσπάσματα του προαναφερομένου σχεδίου, με την ένδειξη “Απόσπασμα σχεδίου πόλεως του σχεδίου Βεγασconi”. Δεν μπορέσαμε να ταυτίσουμε το σχέδιο αυτό με εκείνο που εκπόνησαν οι αδελφοί Μπερνασκόνι στα 1893-1896. Βλ. σχετ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης*, 131.

65. Αντίστοιχα δεδομένα για την χρονολόγησή του μας παρέχουν και άλλα κτίσματα της πόλης.

* Στα σχέδια τα τεμένη σημειώνονται εντός κύκλου.

66. Με το όνομα Σουλτάν Βαγιαζήτ τζαμί καταγράφεται με αραβική και ελληνική γραφή στο πολεοδομικό σχέδιο του 1904.

67. Κοκολάκης, *Ο Εβλιγιά*, 330.

πείς χαρακτηρισμοί όπως Χουνκιάρ (αυτοκρατορικό) ή Μπαϊρακλί (φέρον σημαία). Η πρώτη επωνυμία παραπέμπει πιθανόν στον ιδρυτή του, τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), η δεύτερη στην λειτουργία του τεμένου που κατά την επίσημη προσευχή της Παρασκευής εκοσμήτο με την ανάρτηση της σημαίας, δείγμα θρησκευτικής και κατ' επέκταση πολιτικής κυριαρχίας. Η ανέγερση του Μπαϊρακλί ταυτίζεται χρονικά με την καταστροφή του ναού τού Αγ. Μηνά που σύμφωνα με την τοπική ιστοριογραφία, βρισκόταν στην ίδια θέση⁶⁸. Θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο αναφερόμενος Γαζής Ζουλφικάρ μπέης ήταν ο τοπάρχης των Ιωαννίνων Ζουλφικάρ αγάς που ηγεμόνευσε στην περιοχή κατά το 1590-1600⁶⁹. Τα λιγοστά διαθέσιμα στοιχεία για την πρώιμη φάση του τεμένου βοηθούν στη συναγωγή συμπερασμάτων μόνον ως προς την κοινωνική λειτουργία του. Η συνοικία που το περιβάλλει ήταν η πολυπληθέστερη για τους μουσουλμάνους κατοίκους της πόλης, που φαίνεται ότι μέχρι τα τέλη του 17ου αι. επέλεγαν να κατοικούν πλησιέστερα προς το κάστρο της πόλης και κοντά στην κεντρική αγορά, κοντά δηλαδή στην πολιτική αρχή που ασφαλιζεται εντός των τειχών, αλλά συγχρόνως και κοντά στις επαγγελματικές δραστηριότητές τους. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα αυτό της πόλης, με την ελαφρή κατωφέρεια προς τη λίμνη, αποτελεί την μόνη περιοχή της κεντρικής οικιστικής ζώνης της πόλης η οποία μπορεί να κατοικηθεί χωρίς ιδιαίτερα τεχνικά προβλήματα, όπως αυτά που προκύπτουν από τις φυσικές πλημμύρες εξαιτίας της λίμνης. Αντίθετα, η φυσική απορροή επιφανειακών ομβρίων, η ύπαρξη πηγαίων υδάτων⁷⁰ και η ευκολία επικοινωνίας, που χαρακτηρίζουν την περιοχή, ευνοούν την κατοίκηση. Φαίνεται ότι η επέκταση των οικιστικών ζωνών προς άλλες κατευθύνσεις επιβλήθηκε από την εξάντληση διαθέσιμου και ελεύθερου χώρου στην κεντρική ζώνη, μετά την αύξηση του πληθυσμού της πόλης από τα τέλη του 17ου αι. Ως συνέπεια, το τέμενος κατέληξε να συμπιέζεται από πλήθος κατασκευών που το περιέκλεισαν. Η περιοχή διατήρησε το όνομα ως συνοικία του Μπαχράμ πασά, αυτού που συναντάμε κατά το 17ο αι. ως στρατιωτικού διοικητή των Ιωαννίνων. Ως πρόσοδοι του τεμένου

68. Α. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά*, 45

69. Π. Α. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου (1856)*, Φωτοτυπική ανατύπωση (1969) τ. 2, 291.

70. Σε μικρή απόσταση από τη θέση του τεμένου λειτουργούσε μέχρι πρόσφατα η καλούμενη βρύση του παζαριού, μια από τις λίγες φυσικές πηγές ολόκληρης της έκτασης όπου αναπτύχθηκε η πόλη.

αναφέρονται το εδαφονόμιο που κατέθεταν οι οικίες της υποσυνοικίας Βακούφιον⁷¹, καθώς και ιχθυοτροφεία μεταξύ της λίμνης και του έλους της Λαψίστας⁷². Στην ύστερη περίοδο αναφέρονται επίσης εκτός του προαναφερομένου βακουφίου του Ζουλφικάρ αγά⁷³ και 3 καταστήματα στην οδό Ανεξαρτησίας⁷⁴. Το τέμενος καταστράφηκε στα 1820 κατά την διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα Σουλτανικά στρατεύματα για την πάταξη του Αλή πασά και ανακαινίσθηκε το 1826 από τον Μεχμέτ Δερσιμή, που υποθέτουμε ότι ήταν ο Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς τοπάρχης των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1825-1831⁷⁵. Σε όλη την διάρκεια του 19ου αι. η πυκνή ανοικοδόμηση για κατοικία και εμπορική χρήση οδήγησε την περιοχή αυτή σε εξαθλίωση σε τέτοιο βαθμό, που ο εξωραϊσμός της έγινε αντικείμενο πολιτικών επεμβάσεων. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η πυρπόληση κατόπιν κρατικής εντολής ολόκληρου του εμπορικού κέντρου που ταυτιζόταν στο μεγαλύτερο μέρος του με τη ζώνη γύρω από το προαναφερόμενο τέμενος (από όπου και η μετονομασία του σε τζαμί της αγοράς). Η πυρπόληση έγινε επί τοπαρχίας του Αχμέτ-Ρεσήμ πασά την 29 Ιουλίου του 1869 με σκοπό την ρυμοτόμηση της περιοχής. Από το εγχείρημα ισοπέδωσης εξαιρέθηκε μόνο το τζαμί, για τη διάσωση του οποίου απασχολήθηκε ικανός αριθμός στρατιωτών⁷⁶. Η πυκνή κατοίκηση εξακολούθησε να αποτελεί το χαρακτηριστικό της περιοχής μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Μια σαφέστερη εικόνα μας δίνει η αποτύπωση του τζαμιού στον προαναφερόμενο πολεοδομικό χάρτη. Παρατηρούμε λοιπόν ότι το τέμενος αυτό είναι θεμελιωμένο στο φυσικό έξαρμα που κατέρχεται προς τη λίμνη και η κορυφή του βρίσκεται νοτιότερα, στα υψώματα των Λιθαριτσίων. Οι οδικές αρτηρίες που το περιβάλλουν έχουν χαραχθεί σε χαμηλότερο, επομένως ομαλότερο επίπεδο και περιορίζουν τον οργανικό χώρο ανάπτυξης οικοδομικών ζωνών. Έτσι προκύπτει περιορισμένος χώρος όπου

71. *Ι. Λαμπρίδης*, ό.π. 19

72. Ό.π. 48 και Α.Α.Ι. 593, 596, 600.

73. Α.Α.Ι.4304.

74. Α.Α.Ι. 361, 368, 376.

75. Μεταξύ των γνωστών χρονολογικών πινάκων των διοικητών του βιλαετίου των Ιωαννίνων υπάρχουν χρονολογικές και ονομαστικές διαφορές. Εδώ χρησιμοποιήθηκε το salname του 1892-1893. Βλ. σχετικά: *Ι. Θεοχαρίδης*, "Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το salname του 1892-1893", Δωδώνη 12 (1983), 161-178. Βλ. και *Μ. Κοκολάκης*, Το πασαλίκι, 295.

76. *Β. Πυρσινέλλας*, "Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών", ΗΕ (1959), 769 κ.ε.

δημιουργούνται μικρές ιδιοκτησίες αφιερωμένες κατ' ανάγκη σε εμπορικές δραστηριότητες. Η διαμόρφωση του χώρου, όπου θεμελιώνεται το τέμενος, ολοκληρώνεται με την ανέγερση ισχυρών αναλημματικών τοίχων μεγάλου ύψους, που δίνουν στο όλο οικοδόμημα καστρόμορφη εικόνα. Στο χάρτη διακρίνεται επιπλέον ότι το τέμενος αποτελείται από μία ορθογώνια, σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, στην νότια πλευρά της οποίας προστίθεται μεγάλος σκεπασμένος χώρος. Οι διαστάσεις της αίθουσας προσευχής μας οδηγούν με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για θολοσκέπαστη κατασκευή κατά τα γνωστά πρότυπα, δείγματα των οποίων μας δίδουν τα υπάρχοντα τεμένη. Ο μιναρές εξέχει του όγκου της αίθουσας προσευχής στη νότια πλευρά, ο δε καλυμμένος χώρος της δυτικής πλευράς υποθέτουμε ότι θα διαμορφωνόταν με εσωτερικές πεσσοστοιχίες. Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται από φωτογραφία του τεμένου των αρχών του αιώνα, που μας δίδει την γενικότερη κατάσταση στον περιβάλλοντα χώρο του τζαμιού. Το τζαμί βρισκόταν στην συμβολή των σημερινών οδών Ανεξαρτησίας (πρώην Αγοράς) και Λόρδου Βύρωνος (πρώην ανώνυμος).

2. Ισλιάμ ή Λιάμ ή Μπαχράμ πασά τζαμί (σχ. 2).

Οι δρόμοι επικοινωνίας της πόλης με τις γειτονικές περιοχές αποτέλεσαν σχεδόν κατά κανόνα σημεία ανέγερσης τεμενών. Σε έναν από τους δρόμους που οδηγούσε προς τα παράλια του Ιονίου Πελάγους, αρκετά μακριά από το συνεκτικό τμήμα της πόλης των αρχών του 16ου αι., ανεγέρθηκε αρχικά ένα μετζίτ, με δωρητή κάποιον Ισλιάμ. Το μετζίτ κατέλαβε τη θέση του ναού του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, που βρισκόταν στο μέσον μεγάλης ακάλυπτης έκτασης, διαμορφωμένης σε φυσικό χαμηλό έξαρμα, στις παρυφές της πόλης. Αργότερα μετατράπηκε σε τζαμί από τον Μπαχράμ πασά, στρατιωτικό διοικητή των Ιωαννίνων στις αρχές του 17ου αι. Ως χρονολογίες ίδρυσης του τεμένου μνημονεύονται το 1554⁷⁷ και το 1559⁷⁸, εποχή κατά την οποία ανεγέρθηκαν τα περισσότερα τεμένη πάνω σε χριστιανικούς ναούς. Η σχετικά κατωφερής θέση του τεμένου οριοθετείται νότια από τους λόφους του Αγ. Γεωργίου, απολήγοντας στην περιοχή όπου αναπτύχθηκαν οι “άνω” συνοικίες της πόλης. Το τέμενος, που προβάλλει αισθητά στο νότιο ορίζοντα των “κάτω” περιοχών,

77. Δ. Σαλαμάγκας, Τρείς ενθυμήσεις των ετών 1584, 1597, 1630, Ιωάννινα (1958), 71-73.

78. Ι. Λαμπρίδης, ό.π. 77.

αποτελείται από μια θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής με προστώ στα δυτικά, που επιμηκύνεται και εξέχει του όγκου του τζαμιού βόρεια. Ο μιναρές εξέχει σχεδόν ολόκληρος στην νότια όψη. Έχει καταγραφεί ότι ο ευρύτερος χώρος μεταξύ των οδών που οριοθετούν το τέμενος λειτουργούσε στην ύστερη τουρκοκρατία ως μουσουλμανικό νεκροταφείο, όπως σημειώνεται στο προαναφερόμενο σχέδιο. Η θέση του τέμενους βρίσκεται στη συμβολή των σημερινών οδών Βαλαωρίτου (πρώην Σουλίου;) και Πουκεβίλ, δυτικά της πλατείας Ζαλόγγου⁷⁹. Το μικρό πάρκο που αναπτύσσεται δυτικά, στα παλαιότερα πολεοδομικά σχέδια της πόλης αναφέρεται ως πλατεία θεάτρου.

3. Μουσταφά Εφέντη ή Ναμάς Γιαχ τζαμί (σχ. 3).

“Στο Ναμαζγκιάχ, στην αριστερή μεριά του τζαμιού του Μουσταφά Εφέντη, είναι ένας χώρος προσευχής στολισμένος με σαρανταπέντε κυπαρίσσια, ένας τόπος γεμάτος χλόη και κρίνα όπου γίνεται η σύναξη όλων των σοφών, σε μία τοποθεσία περιόπτη με θέα στην πόλη.” Παρά την ρομαντική διάσταση της περιγραφής του 1670, μπορούμε να αντλήσουμε με βεβαιότητα τρεις βασικές πληροφορίες: Κατ’ αρχήν το διαχωρισμό της έννοιας του χώρου προσευχής από εκείνη του τζαμιού, τη συνύπαρξη των δύο εννοιών σε μια διαχρονική διάσταση, και την περιόπτη θέση ως προϋπόθεση ίδρυσης τέμενους. Σχετική με την πρώτη πληροφορία είναι η ενθύμηση του 1584, που παραπέμπει στην αναγκαιότητα ίδρυσης χώρου προσευχής για τους κατακτητές: “...ευρέθη...εικόνα...στο κάστρο η οποία μετά επιμελείας επάρθη από την μονήν της Αγ. Παρασκευής, όταν έκαναν οι αγαρινοί ματζάχη”. Πιστοποιείται δηλαδή ότι μερικά χρόνια πριν ο χώρος του μοναστηριού μετατράπηκε σε χώρο προσευχής, κατά την προσφιλή συνήθεια των μουσουλμάνων κατακτητών, και σε τέμενος άλλης μορφής, παρότι την ίδια εποχή περιγράφεται και διαφορετικά, όπως για παράδειγμα “μητζήτη” ή “μουναρέ”⁸⁰. Είναι βεβαιωμένο, ότι παράλληλα με την οικοδόμηση κτιρίων θρησκευτικού χαρακτήρα απαραίτητο στοιχείο των μουσουλμανικών πόλεων θεωρούνταν η μεγάλη ακόλυ-

79. Κατά πληροφορίες της αρχιτέκτονος του Δήμου Ιωαννιτών κ. Ν. Πουλογιάννη, στο εσωτερικό του υπάρχοντος κτιρίου που λειτουργεί ως παιδικός σταθμός σώζονται τμήματα του προγενέστερου τζαμιού.

80. Α. Βρανούσης, ό.π. 35, όπου ενθύμηση του 1596/7 και στο ίδιο, 36, άλλη ενθύμηση του 1612/13.

πτη έκταση ως χώρος προσευχής, έξω από το συνεκτικό τμήμα του οικισμού. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η πόλη των Ιωαννίνων στα τέλη του 16ου αι. θα οριοθετούνταν χαμηλά προς την λίμνη, πλησιέστερα προς το κάστρο, ενώ μετά τα γεγονότα του 1611, και την έξωση των χριστιανών από το κάστρο, φαίνεται ότι οι κάτοικοι του εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες ακάλυπτες εκτάσεις της γύρω περιοχής. Ο χώρος προσευχής (Ναμάς Γκιάχ) ενσωματώθηκε στον οικισμό και με την κατασκευή του τζαμιού από το Μουσταφά Εφένδη, μετά το 1617, αποτέλεσε το κέντρο μιας πολυπληθούς συνοικίας⁸¹ στη σημερινή θέση του Νομαρχιακού Μεγάρου. Την κατασκευή του τεμένους ακολούθησε η κατασκευή του μεντρεσέ και η δημιουργία νεκροταφείου⁸². Η αρχική όμως ιδιότητα του συγκεκριμένου χώρου παρέμεινε ζωντανή, και η ονομασία του ως “χώρος προσευχής” διατηρήθηκε μέχρι την απελευθέρωση της πόλης, επισκιάζοντας το όνομα του τεμένους. Μία επισκευή(;) του τεμένους στα 1715 επιβεβαιώνει το συνεχές ενδιαφέρον των χορηγών⁸³. Επισκευή αναφέρεται εξάλλου ότι έγινε και στα 1773⁸⁴.

Κτισμένο στον ψηλότερο γήλοφο της έκτασης που καταλαμβάνει η πόλη των Ιωαννίνων (υψ. άνω των 500 μ.), κυριαρχούσε ακόμη και σε σχέση με το ίδιο το κάστρο. Αποτελούνταν στην ύστερη περίοδό του, από την συνήθη τετράγωνη θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής με προστώο μόνον στην δυτική πλευρά. Εάν οι πληροφορίες που δίνει ο χάρτης είναι ακριβείς, το προστώο αυτό θα είχε πλάτος 5 και μήκος 15 μ. Οι διαστάσεις αυτές καταδεικνύουν ότι για να στηριχθεί η στέγη του, αφήνοντας τον εσωτερικό χώρο ελεύθερο, θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν τουλάχιστον 4 εσωτερικές κολόνες. Ενδεχομένως τις κολόνες αυτές του προστώου μνημονεύει τοπική πηγή που χαρακτηρίζει τους κίονες του τεμένους ως “τέχνης Βυζαντιακής παρηκμακυίας”⁸⁵. Μια μεγάλη επίπεδη έκταση στα ανατολικά, σε χαμηλότερη όμως στάθμη, όπου βρισκόταν και το επίσημο

81. *Ι. Λαμπρίδης*, ό.π. 75.

82. Στο έγγραφο της υποσ. 35 αναφέρεται ότι το βακούφιο αποτελούνταν από τόπο προσευχής, μενδρεσέ του τζαμιού, νεκροταφείο, τόπο τοποθέτησεως του νεκρού και αυλή. Το όλο συγκρότημα κάλυπτε έκταση 15 στρεμμάτων και βρισκόταν στη συνοικία Ναμαζγκιάχ των Ιωαννίνων η οποία τυγχάνει και η πλέον περιόπιστος. Το πλήρες όνομα του βακουφίου αναφέρεται ως Δεφδερδάτ Μουσταφά εφένδη.

83. *Χ. Σούλη*, Τουρκικά επιγραφαί Ιωαννίνων, ΗΧ (1933), 84 και 93-94.

84. ό.π. 89.

85. *Ι. Λαμπρίδης*, ό.π. 75.

μουσουλμανικό νεκροταφείο, συντελούσε στη δημιουργία μιας επιβλητικής για τον εισερχόμενο ή εξερχόμενο από τη νότια οδό εικόνας. Ο μεντρεσές, που λειτουργούσε κοντά στο τζαμί, για άγνωστους λόγους εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 19ου αι. και χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία. Η παρουσία πηγαίων υδάτων επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη λουτρού σε μικρή απόσταση δυτικά του τεμένους, στην κορυφή του ίδιου λόφου. Οι πρόσοδοι του τεμένους κατά τον 19ο αι. ξεπερνούσαν τα 20000 γρόσια και από τους ίδιους πόρους συντηρούνταν και το τέμενος Φετχιέ εντός της εσωτερικής ακρόπολης, το οποίο στερήθηκε συνοικίας μετά την κατασκευή του οχυρού. Καταγράφηκαν επίσης ως ιδιοκτησίες του τεμένους 3 σπίτια και ένα αστικό οικόπεδο⁸⁶.

4. Ελιάς Εφέντη ή Σιέμ σιέ Ντίν ή Σαρή τζαμί (σχ. 4, 4.1).

Στο μέσον κατάφυτης έκτασης στη σημερινή οδό Χρηστοβασίλη, ένα λιθόκτιστο ορθογώνιο που προεξείχε στη νότια όψη μιας ιδιωτικής οικίας ήταν το μόνο σωζόμενο στοιχείο του τεμένους αυτού μέχρι το 1996. Το λιθόκτιστο είχε διαστάσεις 2*2 μ. και έφθανε σε ύψος 5.10 μ. Η θέση του τεμένους στο σημείο αυτό ήταν σχεδόν βέβαιη σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη των αρχών του αιώνα. Μετά την κατεδάφιση του κτίσματος το 1996, διενεργήθηκε από την 8η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων σύντομη ανασκαφική έρευνα, η οποία κάτω από τα θεμέλια της οικίας αποκάλυψε μεγάλο τμήμα της κάτοψης ενός άλλου κτιρίου, σε επαφή με το ορθογώνιο που προαναφέρθηκε. Στο κτίριο σωζόταν αποσπασματικά δάπεδο από πλίνθινες πλάκες (διαστάσεων 30*30 εκ.) τοποθετημένες επάνω σε ισχυρό κοκκινωπό υπόστρωμα. Παρότι το κτίσμα είχε υποστεί πολλαπλές επεμβάσεις, τα στοιχεία αυτά αποδίδονται στην τελευταία κατασκευαστική φάση του τεμένους Σιέμ σιέ Ντίν, γνωστού μόνον από τις πηγές και τις προαναφερόμενες σχεδιαστικές αποτυπώσεις.

Η παλαιότερη αναφορά για το τζαμί και τον χρόνο κατασκευής του βρίσκεται στο ταξιδιωτικό κείμενο του 1670, όπου αναφέρεται ως τζαμί του Ελιάς εφέντη στον μαχαλά Σιέμ σιέ Ντίν. Η ίδια πηγή διασώζει το κείμενο της κτητορικής επιγραφής, σύμφωνα με την οποία το τέμενος ήταν έργο του Γιουσούφ, γιου του Κιλίτς Αρσλάν, που το έχτισε για την αγάπη

86. A.A.I. 179, 271, 4528.

του θεού, το έτος ενενήντα και εννιακόσια (1578/9)⁸⁷. Στην τοπική ιστοριογραφία αναφέρονται επίσης τα έτη 1559 και 1547⁸⁸ ως χρονολογίες κατασκευής του τεμένου, από τον ίδιο άγνωστο ιδρυτή. Η ορθή χρονολογία ίδρυσης φαίνεται ότι είναι η διασωθείσα στην αναφορά του ταξιδιωτικού κειμένου. Για την αρχική μορφή του τεμένου, που είχε αλλοιωθεί ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, διασώζεται η πληροφορία ότι ήταν καταστόλιστο, κατασκευασμένο κατά το πλινθοπερίκλειστο δομικό σύστημα⁸⁹. Στο τέμενος λειτουργούσε μεντρεσές και πιθανότατα αποτελούσε τμήμα μεγάλου τεκέ, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 17ου αι. Κατά την συνήθεια των μουσουλμάνων περιβαλλόταν από εκτεταμένο νεκροταφείο, ίχνη του οποίου σωζόταν μέχρι πρόσφατα. Μεγάλος αριθμός επιτυμβίων στηλών καταγράφηκαν και περισυλλέγησαν από τον περιβάλλοντα χώρο.

Η ανασκαφή έφερε στο φως τη θεμελίωση μιας ορθογώνιας αίθουσας, εσωτερικών διαστάσεων 6.85*9.20 μ., με εξωτερική τοιχοποιία πλάτους 0.70 - 0.80 μ., που ανήκε στην ίδια κατασκευαστική φάση με το προεξέχον ορθογώνιο της νότιας πλευράς. Παρά τις εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις στο εσωτερικό της αίθουσας, το πλινθόκτιστο δάπεδο διέσωζε την ενιαία κατασκευή του με την τέλεια προσαρμογή του στον εσωτερικό χώρο. Η θεμελίωση, που το βάθος της στο βαθύτερο σημείο δεν ξεπερνούσε το ένα μέτρο από τον περιβάλλοντα χώρο, ήταν κατασκευασμένη από ισχυρή λιθοδομή με άφθονο κοκκινωπό ασβεστοκονίαμα, ενώ οι όψεις του μικρού ορθογωνίου από ορθογωνισμένους μεγάλους λίθους και πλίνθινα συμπαγή στοιχεία, τοποθετημένα αραιά, κάθετα στους αρμούς των λίθων. Η θέση των λειψάνων ταυτίζεται με τη σημειωμένη στον τοπογραφικό χάρτη θέση του τζαμιού Σιέμ σιέ Ντίν, και πιθανότατα ανήκουν στην τελευταία οικοδομική φάση του τεμένου. Επρόκειτο δηλαδή για τέμενος με επιμήκη ορθογώνια αίθουσα προσευχής και τον μιναρέ στην συνηθισμένη στα τεμένη των Ιωαννίνων νοτιοδυτική γωνία. Οι διαστάσεις της αίθουσας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην ύστερη μορφή του το τέμενος θα ήταν ξυλόστεγο αποτελώντας έτσι το πρωιμότερο μέχρι σήμερα δείγμα του τύπου αυτού στην πόλη των Ιωαννίνων. Το εξαιρετικά μεγάλο προστώο κάλυπτε ολόκληρη τη δυτική πλευρά και μεγάλο τμήμα της βόρειας. Σε περιγραφές των αρχών του 20ού αι. αναφέρεται ότι το τέμενος Σιέμ σιέ Ντίν αποτελούνταν από τον χώρο προσευχής και δύο δω-

87. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, ό.π. 330.

88. Χ. Σούλης, ό.π. 86.

89. Ι. Λαμπρίδης, ό.π. 76.

μάτια επιπλέον, εμβαδού 251 τ.μ.⁹⁰. Η αραιοκατοικημένη συνοικία, όπου βρισκόταν, αποτελούσε την πλέον απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη περιοχή για το εμπορικό κέντρο της πόλης, είχε όμως την πλέον περιόπτη θέση μεταξύ των συνοικιών της. Το σχετικά επίπεδο ανάγλυφο της περιοχής οριοθετείται νότια από τις υπώρειες του λόφου του Αγ. Γεωργίου και διατρεχόταν από τα ομαλά ρέματα που κατέβαιναν από τις πλαγιές του. Μέχρι το πρώτο μισό του αιώνα μας πλήθος πηγαδιών αποτελούσε την κύρια πηγή πόσιμου νερού για τους κατοίκους της συνοικίας.

5. Κανλί τσεσμέ ή Χατζή Μεχμέτ πασά ή Αχμέτ πασά ή πασά Καλού τζαμί (σχ. 5.5.1).

Η συνοικία με το όνομα Κανλή Τσεσμέ, που είχε ήδη διαμορφωθεί από τα μέσα του 17ου αι., αποτελούσε μία από τις πολυπληθέστερες συνοικίες της πόλης. Διαμορφωμένη σε σχετικά ομαλό έδαφος αποτελούσε την ανατολική “πύλη” της πόλης, όπως φαίνεται από την πληθώρα καταλυμμάτων στην περιοχή, αφού απαριθμούνται τουλάχιστον 15 χάνια κάθε μορφής στον ύστερο 19ο αι. Όπως συνήθως συνέβαινε, το τέμενος αρχικά είχε την μορφή μετζίτ. Ολοκληρώθηκε ως τζαμί στα 1740 από τον Χατζή Μεχμέτ πασά, για τον οποίο εικάζεται ότι είναι ο μετέπειτα τοποτηρητής των Ιωαννίνων Αχμέτ πασάς που ηγεμόνευσε κατά τα έτη 1740 - 1748. Για τον ίδιο έχει επίσης υποτεθεί ότι ήταν θετός υιός του Ασλάν πασά του Β΄, καθώς επίσης και ότι ήταν εξισλαμισθείς χριστιανός από την περιοχή των Κουρέντων. Παρά τις κατά καιρούς επεμβάσεις το τζαμί διασώζει μέχρι σήμερα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Αποτελείται από μία θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 11,50 * 11,50 που εσωτερικά διαμορφώνει κανονικό τετράγωνο ελεύθερο χώρο διαστάσεων 9,30 * 9,30 περίπου. Στη δυτική και βόρεια πλευρά της αναπτύσσεται εξωτερικά σειρά κιόνων που οριοθετούν ένα ευρύ προστώο το οποίο αρχικά ήταν ανοικτό, όπως μαρτυρά ο περίτεχνος τρόπος δομής των ψηλών κυλινδρικών κιόνων των όψεων και της τοξοστοιχίας που τις ενώνει. Η μεταγενέστερη τοποθέτηση υαλοστασίων μεταξύ των κιόνων θα πρέπει να συνδέεται με την αλλαγή χρήσης του χώρου⁹¹. Στο εσωτερικό της αίθουσας

90. Α.Α.Ι. 454. Στο ίδιο αρχείο αναφέρονται και οι πρόσοδοι του τεμένους από καταστήματα της αγοράς, Α.Α.Ι. 35 και 413.

91. Αντίστοιχα παραδείγματα τζαμιών με ανοικτό προστώο συναντώνται σε πολλά τεμένη της γειτονικής Αλβανίας όπως για παράδειγμα το Χατζή Εδέμ μπέη στα Τίρανα (1794) και το τζαμί της Καβάγιας (1730). Βλέπε σχετ. Α. *Meksi*, ό.π. 204, 206

προσευχής διατηρείται αναλλοίωτο το ξύλινο πατάρι της δυτικής πλευράς, ενώ στο qibla το ξυλόγλυπτο miḥrab διακοσμείται με γύψινα, χρωματισμένα πράσινα διακοσμητικά θέματα με ξυλόγλυπτες απολήξεις. Το ξυλόγλυπτο minbar εξάλλου, που στερείται σκάλας, φέρει πυραμιδοειδή απόληξη. Εσωτερικά ο θόλος είναι κατάγραφος με αραβουργήματα και γραφές του κορανίου. Η διακόσμηση κατέρχεται μέχρι τη βάση των τοξωτών κατασκευών που συνδέουν την ορθογώνια άκτοψη στην κυκλική του θόλου. Η είσοδος στον μιναρέ γίνεται από την αίθουσα προσευχής στη νότια πλευρά κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, ενώ υπάρχει και δεύτερη είσοδος από το ξύλινο πατάρι. Η αίθουσα προσευχής φέρει ανοίγματα σε όλες τις όψεις, ίχνη των οποίων ανιχνεύονται και προς εκείνες που καλύπτονται από το προστώο. Η είσοδος στο τέμενος βρίσκεται όπως συνήθως στην δυτική όψη.

Το τέμενος είναι τοποθετημένο με τις όψεις του προς τους παρακείμενους δρόμους, ιδιαίτερα προς τη σημερινή κεντρική αρτηρία για την οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι ακολουθεί την παλαιά χάραξη, τουλάχιστον από την περίοδο ίδρυσης του τζαμιού. Ο προσανατολισμός αυτός του στερεί επαρκή ελεύθερο χώρο και κατά συνέπεια την ύπαρξη νεκροταφείου. Εκφράζει επομένως μια διαφορετική άποψη πολεοδομικής ένταξης του τεμένους, γεγονός που πιθανόν θα πρέπει να αναζητηθεί στην κρίση των θρησκευτικών θεσμών κατά τον 18ο αι. σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία. Στο τέμενος εκφράζεται πλέον περισσότερο η πολιτική εξουσία παρά οι αυστηροί θρησκευτικοί κανόνες που τη στηρίζουν. Παρά το γεγονός ότι η συνοικία με την επωνυμία “Κανλί τσεσμέ” ή “Κανλή Μπουνάρ” (και οι δύο επωνυμίες σημαίνουν ματωμένη βρύση) κατοικούνταν κυρίως από Αθίγγανους, φαίνεται ότι, λόγω της θέσης της και των εμπορικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν εκεί, έτυχε ιδιαίτερης φροντίδας από την οθωμανική διοίκηση της πόλης, κατά την ύστερη τουλάχιστον τουρκοκρατία. Ένδειξη της μέριμνας αυτής είναι και το γεγονός ότι στην συνοικία φιλοξενήθηκε για ένα διάστημα και το διοικητήριο της πόλης.

6. Μπαλή Κετχουντά ή Τσιεκούρ ή Μπαλιγιέ ή Βελή πασά τζαμί (σχ. 6, 6.1, 6.2).

Στη νότια πλευρά το γήλοφου των Λιθαρτισίων σώζεται σε καλή κατάσταση συγκρότημα δύο κτιρίων, γνωστών ως τζαμί και μεντρεσές του Βελή πασά. Το συγκρότημα βρίσκεται στο μέσον μεγάλης ακάλυπτης έκτασης που διαμορφώνεται από τις νοτιοανατολικές παρυφές του λό-

φου και από τις ανατολικές υπώρειες του κεντρικού υψιπέδου της λεγόμενης “άνω πόλης”. Νότια και ανατολικά του ελεύθερου αυτού χώρου, που ενίοτε αναφέρεται ως Ατ Παζάρ ή Αλογοπάζαρο - συγγεόμενος ίσως με το μεγάλο Ατ Παζάρ στη δυτική πλευρά της πόλης -, αναπτύσσονται οι συνοικίες Τσιεκούρ και Πλινθοκοπιό. Ο προαναφερόμενος ακάλυπτος ενίοτε αναφέρεται και ως Ατ παζάρ ή Αλογοπάζαρο συγγεόμενος πολλές φορές με το μεγάλο Ατ παζάρ στη δυτική πλευρά της πόλης. Ο ίδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε και για ετήσιες εμποροπανηγύρεις και θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι εκεί αναβίωσε στις αρχές του 19ου αι. η γνωστή πανήγυρις της Δεπαλίτσας.

Με βάση τη μαρτυρία που διασώζει η παράδοση ότι το Τσιεκούρ τζαμί -μεταγενέστερη ονομασία του τεμένους- οικοδομήθηκε στη θέση του ναού του Αγίου Στεφάνου, συμπεραίνεται ότι το τέμενος χρονολογείται ήδη από το 16ο αι., αφού κατά την περίοδο αυτή απαντά η συνήθεια ανέγερσης μουσουλμανικών κτιρίων επάνω σε χριστιανικούς ναούς. Κατά συνέπεια, το αναφερόμενο στην ταξιδιωτική αναφορά του 1670 Μπαλή μπέη τζαμί, στην άγνωστη συνοικία Σκοπιά, ταυτίζεται με την πρώτη φάση λειτουργίας του Τσιεκούρ με την παλαιότερη ονομασία του. Η αναφορά του 1670 συμπληρώνεται από νεότερες πληροφορίες που φέρουν το τζαμί να ιδρύεται από κάποιον Μπαλή Κετχοντά (και όχι Μπαλίκ-ετ-Χουντά) στις αρχές του 17ου αι. Μετονομάσθηκε σε Τσιεκούρ τζαμί από το όνομα κάποιου χορηγού, προσδίδοντας το όνομα αυτό και στις συνοικίες που το περιβάλλουν. Δεδομένου ότι οι συνοικίες αυτές αναφέρονται ως αμιγώς χριστιανικές, η ίδρυση του τεμένους ερμηνεύεται μάλλον ως κυριαρχική τάση εξάπλωσης του ισλαμικού στοιχείου με την κατεδάφιση των αλλόθρησκων θρησκευτικών κτισμάτων, παρά από την πρόθεση διαμόρφωσης κέντρου μουσουλμανικής συνοικίας. Η ίδρυση και λειτουργία μεντρεσέ πλησίον του τεμένους παραπέμπει στην προσπάθεια της οθωμανικής θρησκευτικής-πολιτικής διοίκησης να προσδίδει στα αστικά τεμένη πλήρη μορφή, γεγονός που συμβάλλει στην εδραίωση της εξουσίας της στην περιοχή.

Το τέμενος, στη μορφή που διασώζεται, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τζαμιού με προστώο μικρών διαστάσεων. Η αίθουσα προσευχής αποτελείται από τη συνήθη θολοσκέπαστη τετράγωνη αίθουσα εσωτερικών διαστάσεων 6.00* 6.50 μ., στα δυτικά της οποίας αναπτύσσεται το κλειστό προστώο που φαίνεται ότι κλείσθηκε σε μεταγενέστερη φάση ενώ αρχικά θα ήταν ανοικτό. Οι τρεις χαμηλοί θόλοι που το καλύπτουν θα στηρίζονταν σε πεσσούς και τοξοστοιχία, όπως φαίνεται από τα σω-

ζόμενα ίχνη τους. Το σχετικά μεγάλο ύψος του προστώου επέτρεπε την δημιουργία μεσοπατώματος, που θα επικοινωνούσε με το ξύλινο πατάρι της αίθουσας προσευχής από θύρωμα, επάνω από την κύρια είσοδο. Η ύπαρξη του παταριού αποδεικνύεται μόνον από την θύρα πρόσβασης στον μιναρέ, που βρίσκεται στην συνήθη νοτιοδυτική γωνία, στο ύψος του υποτιθέμενου δαπέδου. Δεν ανιχνεύεται καμία άλλη πρόσβαση στον μιναρέ, που φαίνεται ότι προστέθηκε στο κτίσμα σε άλλη φάση, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι τα περισσότερα τεμένη των Ιωαννίνων ήταν αρχικά μεζίτ. Η ανεύρεση θραυσμάτων του μιχράμπ, από ακριβό λευκό μάρμαρο, αντίθετα με τα περισσότερα σωζόμενα μιχράμπ όπου είναι κοινή η χρήση του γύψου, μαρτυρεί ιδιαίτερη φροντίδα για το τέμενος αυτό.

Ο τύπος αυτός συναντάται στα μικρά συνοικιακά τεμένη και διασώζονται δείγματα στην ευρύτερη περιοχή⁹².

7. Εμίρ ή Εμιρλέρ τζαμί⁹³ (σχ. 7).

Σε μεγάλο ακάλυπτο και σχετικά ομαλό χώρο, στους βόρειους πρόποδες του λόφου του Αγ. Γεωργίου, εκεί όπου σήμερα έχει διαμορφωθεί η πλατεία Πάργης, βρισκόταν το Εμίρ τζαμί. Ο μεγάλος ακάλυπτος χώρος ονομαζόταν μέχρι σχεδόν τις ημέρες μας με την τουρκική λέξη “μείντάν”, ενώ χρησιμοποιήθηκε και η ακριβής ελληνική της μετάφραση προφερόμενη με το γιαννιώτικο ιδίωμα “σιάδ”. Και οι δύο αυτοί όροι χρησιμοποιήθηκαν επίσης ως ονομασία του τεμένου. Η ίδια ονομασία εξάλλου έχει χρησιμοποιηθεί και για άλλους ανοικτούς ελεύθερους χώρους της πόλης όπως για παράδειγμα το χώρο στα νοτιοδυτικά του τζαμιού Σιέμσιέ Ντίν, ονομασία με την οποία η περιοχή είναι γνωστή μέχρι σήμερα. Η ισχυρή παράδοση που συνέδεε τα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας των Ιωαννίνων συνδέει την ίδρυση του τεμένου με την ταφή κάποιων επιφανών ηγεμόνων ή πριγκίπων (emir=ηγεμών, πριγκίπας) στον περίβολό του. Το γεγονός κρίνεται σχετικά αληθοφανές με δεδομένη την ύπαρξη και διατήρηση και μετά την απελευθέρωση μεγάλοπρεπων μνημάτων, τα οποία οι περίοικοι εξακολουθούσαν να ονομάζουν “μνήματα πριγκίπων”. Το

92. Όπως για παράδειγμα το Μπρέτ τζαμί και το Μολυβδοσκέπαστο τζαμί στο Μπεράτι και το Μιραχόρ τζαμί της Κορυτσάς, όπου για λειτουργικές ανάγκες το προστώο είναι μεγαλύτερο κατά πλάτος από την αίθουσα προσευχής όπως και στο Βελή τζαμί. Βλέπε σχετικά Α. Meksi, ό.π. 196-198 και σχ. 1.

93. Το τέμενος αναφέρεται ενίοτε και ως Μείντάν, βλ. Α.Α.Ι., 25.

“πριγκιπικό” αυτό τέμενος θα πρέπει να ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αι. Επανοικοδομήθηκε στα 1788 με την χορηγία κάποιου Ομάρ μπέη⁹⁴. Η συνοικία που το περιβάλλει είναι από τις νεότερες της πόλης και δημιουργήθηκε μετά την περίοδο ίδρυσης του τεμένους. Χωρίς ιδιαίτερο συνεκτικό τμήμα, με διάσπαρτες μεγάλες οικοδομές και εκτεταμένους περιφραγμένους χώρους, κατοικούνταν σχεδόν καθ’ ολοκληρίαν από μουσουλμάνους. Οι εκτεταμένοι ιδιόκτητοι αμπελώνες της περιοχής φαίνεται ότι εξυπηρέτησαν για την ανέγερση μεγάλων κατοικιών, όταν με τη δημιουργία πολυπληθούς μεγαλοαστικής μουσουλμανικής τάξης και τη διαρκή αύξηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 17ου αι., τα πλησιέστερα προς το κέντρο της πόλης τμήματα δεν κάλυπταν πλέον τις στεγαστικές ανάγκες του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού.

Το ηγεμονικό αυτό τέμενος αποτελούνταν από τη συνήθη τετράγωνη αίθουσα προσευχής, εξωτερικών διαστάσεων 8,00 * 8,00 μ. και κλειστό προστώο στα δυτικά, πλάτους 5,00 μ. Το μήκος του προστώου δεν ξεπερνούσε τα 15,00 μ. και προεξείχε βόρεια της αίθουσας, όπως ακριβώς και στο Βελή τζαμί. Ο μιναρές βρισκόταν όπως συνήθως στη νοτιοδυτική γωνία.

Εσωτερικά του περιβόλου, που οριοθετούσε και το νεκροταφείο, ανιχνεύεται στα δυτικά ένα επίμηκες ισόγειο κτίσμα, όπου υποθέτουμε ότι στεγαζόταν το σχολείο του τζαμιού στην ύστερη φάση του τεμένους, δεδομένου ότι κατά τον 19ο αι. σε όλα τα τεμένη των Ιωαννίνων θα πρέπει να λειτουργούσαν σχολεία⁹⁵.

8. Ντεντέ Ουρούτς τζαμί (σχ. 8).

Στις δυτικές συνοικίες της πόλης των Ιωαννίνων ανήκει και εκείνη που μνημονεύεται στις πηγές με τις ονομασίες Δεδερούτσι ή Πλάτανος. Διαμορφωμένη στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Γεωργίου και πυκνοδομημένη, η συνοικία αυτή κατοικούνταν κατά τον 19ο αι. από χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό. Οι μουσουλμανικές κατοικίες, στην πλειοψηφία τους μεγάλα αρχοντικά, περιορίζονται στο ανατολικό τμήμα της συνοικίας, εκεί όπου βρισκόταν το ομώνυμο τέμενος. Θεωρείται βέβαιο ότι μεγάλος αριθμός των χριστιανικών κατοικιών που οριοθετούνται στο δυτικά διαμόρφωσαν αντίστοιχα τον περιβάλλοντα χώρο

94. Χ. Σούλης, ό.π. 90.

95. Ι. Λαμπρίδης ό.π. 74.

των εκκλησιών του Αρχιμανδρείου και Αγ. Αικατερίνης, που αποτέλεσαν από τον 17ο αι. και μετά το κέντρο πολυπληθούς συνοικίας. Η ελαφρά καταφύγεια του εδάφους, η ύπαρξη πηγαίων υδάτων, ο ανατολικός προσανατολισμός και το σχετικά μεγάλο υψόμετρο της περιοχής αποτέλεσαν πόλο έλξης των κατοίκων κατά την επέκταση των οικιστικών ζωνών, ιδιαίτερα μετά τον 17ο αι. Για την επιλογή της θέσης του τεμένου θεωρούμε βέβαιο ότι πρωταρχικό ρόλο έπαιξε η ύπαρξη οδικής αρτηρίας αρχικά και αστικού δρόμου αργότερα, που διατρέχει ολόκληρο το νότιο τμήμα της πόλης από δυτικά προς ανατολικά. Είναι η σημερινή οδός Μιχαήλ Αγγέλου με τις δυτικές και ανατολικές προεκτάσεις της, που μέχρι πρόσφατα λειτουργούσε ως “περιφερειακή” οδός για εκείνον που ήθελε να αποφύγει το κέντρο της πόλης. Κατά την παράδοση το τέμενος ανεγέρθηκε το 16ο αι., σε άλλη όμως πληροφορία παραδίδεται ο 17ος αι. ως περίοδος ανέγερσης του τεμένου. Και οι δύο μνημονευόμενες περιόδους ταυτίζονται με τις περιόδους εδραίωσης και αύξησης του αριθμού των μουσουλμάνων κατοίκων. Το τέμενος έγινε γνωστό με το όνομα Ντεντέ Ουρούδς τζαμί, διατηρώντας το όνομα κάποιου επιφανούς ιερωμένου (ντεντέ) που υπηρέτησε ή ετάφη στο τέμενος σε άγνωστη εποχή. Δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε την πληροφορία αυτή, υποθέτουμε όμως ότι ο ιερωμένος αυτός ήταν ο Ουρούτς αγάς, τοποτηρητής των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1647-1670, υιός του στρατιωτικού διοικητή Ιωαννίνων Μπαχράμ πασά⁹⁶.

Κατά την τελευταία περίοδο χρήσης του, το τέμενος αποτελούνταν από την συνήθη ορθογωνική αίθουσα, εξωτερικών διαστάσεων 10,00 * 10,00 μ. περίπου και επίμηκες προστώο πλάτους 4.00 μ., στα δυτικά. Το προστώο κάλυπτε και τον προεξέχοντα στην νότια όψη μιναρέ. Μέρος της περίφραξης του τεμένου αποτελούσε η γνωστή βρύση της συνοικίας και μεγάλος πλάτανος, από όπου η συνοικία διατηρεί μέχρι τις μέρες μας το όνομά της ως συνοικία του Πλατάνου⁹⁷.

9. Οσμάν τσαούς τζαμί (σχ. 9).

Στα τέλη του 17ου, αρχές του 18ου αι., την περίοδο που η οικοδομική δραστηριότητα για την ανέγερση θρησκευτικών τεμενών ήταν σε έξαρση,

96. Ό.π. 51.

97. Κατά την πληροφορία ενός εκ των τελευταίων μουσουλμάνων κατοίκων των Ιωαννίνων η περιοχή γύρω από το τζαμί στις αρχές του 20ου αι. ονομαζόταν και *carsi* (αγορά) όπως επίσης και το τζαμί ως *carsi camii*. Δεν στάθηκε όμως δυνατόν η ενδιαφέρουσα αυτή πληροφορία να διασταυρωθεί και από άλλες πηγές.

ανάγεται κατά την παράδοση η κατασκευή του τεμένους Οσμάν τσαούς, που παρέμεινε γνωστό με το όνομα του ιδρυτή και χορηγού του. Το 1776 η κόρη του Μουσταφά πασά Αϊσέ χανούμ, εγγονή του Ασλάν πασά, προικοδότησε το τέμενος με το σχολικό του συγκρότημα. Στο παραχωρητήριο αναφέρεται επίσης ότι η συνοικία Οσμάν τσαούς, όπου βρισκόταν το βακούφιο, είναι από τις πλέον διακεκριμένες των Ιωαννίνων⁹⁸. Χτισμένο επάνω στην κεντρική οδική αρτηρία (την μετέπειτα λεωφόρο Δωδώνης) που οδηγεί από τα νότια της πόλης προς το κάστρο, αποτελούσε μαζί με παρακείμενο αρχοντικό κατά την τελευταία περίοδο θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο όχι μόνον της μικρής ομώνυμης συνοικίας που το περιβάλλει, αλλά και πολλών γειτονικών. Το προαναφερόμενο αρχοντικό, με το οποίο το τέμενος είχε ενιαία περιήφραξη, ανήκε στους κληρονόμους του ιδρυτή του τεμένους που το χορήγησαν διαχειριστικά σε αυτό. Σε νεότερη περιγραφή του ακινήτου αναφέρονται δύο οικίες συνοδευτικές του τεμένους. Η πρώτη ήταν διώροφη με 4 δωμάτια σε κάθε όροφο και σε επαφή με αυτό ισόγειο κτίσμα που περιελάμβανε 10 δωμάτια, “είδος κελιών τουρκικού μοναστηριού”. Η άλλη ήταν επίσης διώροφη με ημιυπόγειο και περιελάμβανε 8 δωμάτια στον κάτω όροφο, 4 δωμάτια στον ημιώροφο και στον 1ο όροφο 8 δωμάτια, δύο χώρους υγιεινής και προθάλαμο. Μικρό νεκροταφείο γύρω από το τζαμί ολοκλήρωνε την εικόνα του ιδρύματος⁹⁹.

Το τέμενος κατά την τελευταία περίοδο αποτελούνταν από μικρή θολοσκέπαστη αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων όχι μεγαλύτερων των 8,00*800 μ. και προστώ στα δυτικά και νότια. Το προστώ αυτό στεγαζόταν με ανεξάρτητη στέγη και έφερε μεγάλα ανοίγματα στις όψεις. Ο μιναρές του τεμένους κατά τις προφορικές πάντοτε μαρτυρίες ήταν από τους ψηλότερους των Ιωαννίνων.

Η μικρή ομώνυμη συνοικία που το περιβάλλει εμφανίζεται μέχρι τα τελευταία χρόνια χωρίς ιδιαίτερη συνοχή και φαίνεται ότι η ονομασία της χαρακτηριζε περισσότερο το χώρο παρά παραπέμπει σε μια οργανωμένη πολεοδομική ενότητα. Στον μεγάλο ακάλυπτο χώρο γύρω από το προαναφερόμενο τζαμί ανεγέρθηκε η Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία.

98. Εγγραφο υποσ. 35., α/α21

99. Μαρτυρία για το νεκροταφείο και την ύστερη μορφή του τεμένους διασώζει ο Κ. Φωτόπουλος, ό.π. 101, ενώ απλή αναφορά γίνεται στο έγγραφο της υποσ. 87.

10. Ισούφ ή Γιουσούφ αγά τζαμί (σχ. 10).

“Θεσπέσιο και χαριτόβρυτο είναι και το τζαμί του Γιουσούφ αγά”¹⁰⁰ αναφέρει ο ταξιδευτής του 17ου αι., και συμπληρώνει εκθειάζοντας το πλάτος της πόλης των Ιωαννίνων: “αρχίζοντας από την άκρη του βράχου το τζαμιού του Αρσλάν πασά μέσα στο εσωτερικό φρούριο και συνεχίζοντας προς τα νότια, ως την άκρη του μαχαλά Ράχη και κοντά στο τζαμί του Γιουσούφ αγά το πλάτος της πόλεως ισούται με δύο χιλιάδες διακόσια βήματα¹⁰¹.”

Χαμηλός λόφος, (ράχη Τσελίκη ή ράχη οικοτροφείου θηλέων), οριοθετεί νότια την συνοικία Άνω Λούτσα που αναπτύσσεται γύρω από το τέμενος. Το κτίριο του τζαμιού σώζεται ακόμη παρά τις πολλές τροποποιήσεις που έχει υποστεί. Πρόκειται για το κτίσμα που είναι γνωστό με την επωνυμία “τούρκικοι καφενέδες” και σήμερα φιλοξενεί οικοδομικά υλικά τεχνικής εταιρείας στην μικρή πλατεία της Λούτσας.

Είναι άγνωστη η χρονολογία ανέγερσης του τεμένους αυτού. Με δεδομένη την πλήρη ανάπτυξή του στα 1670 θα πρέπει να ανεγέρθηκε στις αρχές του ίδιου αιώνα ή στα τέλη του προηγούμενου, την περίοδο δηλαδή ανέγερσης πολλών αντίστοιχων θρησκευτικών κτισμάτων. Το όνομα του ιδρυτή του παρέμεινε και αποτέλεσε το δεύτερο όνομα της συνοικίας Άνω Λούτσα ως τις μέρες μας. Η συνοικία αυτή, αραιοκατοικημένη μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, κατοικούνταν στην πλειοψηφία της από χριστιανικό πληθυσμό και ιδιαίτερα από κατοίκους της περιφέρειας της Τσαρκοβίτσας που μετανάστευσε στην πόλη την περίοδο αυτή. Εκτός από μερικές πλούσιες κατοικίες μέσα σε μεγάλες ακάλυπτες εκτάσεις, που ανήκαν κυρίως σε μουσουλμάνους κατοίκους, στην πλειοψηφία τους οι κατοικίες διαμορφωνόταν από μικρά ισόγεια και διώροφα κτίσματα ανεπτυγμένα κυρίως στις πλευρές των δρόμων. Η συνοικία αυτή ενσωματώνοντας και τον “μαχαλά Ράχη” αποτελούσε μία από τις περιφερειακές συνοικίες της πόλης, ως εκ τούτου διατηρούσε εμφανή αγροτικό χαρακτήρα με καλλιέργειες, οικόσιτα ζώα και έντονο συνοικιακό χαρακτήρα.

Το τζαμί αποτελούνταν από μια ορθογώνια αίθουσα προσευχής εξωτερικών διαστάσεων 10,00 * 10,00 με μιναρέ στην νοτιοδυτική γωνία και προστώο στα δυτικά. Σήμερα σώζεται ολόκληρος ο δυτικός τοίχος της κεντρικής αίθουσας διατηρώντας τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, τη θύρα εισόδου, τοξωτά παράθυρα και μικρή κόγχη. Περίτεχνη πλινθοδομή

100. Κοκολάκης, *Ο Εβλιγιά*, 330.

101. Ο.π. 334.

σχηματίζει την κόγχη δεξιά της εισόδου, σώζοντας έτσι ένα πρώιμο κατασκευαστικό στοιχείο. Σώζεται επίσης το μισό της βάσης του μιναρέ με τις δύο εισόδους ανάβασης και επικοινωνίας με το πατάρι. Οι υπόλοιποι περιμετρικοί τοίχοι έχουν διατηρηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε αποκαθίσταται η κάτοψη του τεμένους, έχουν όμως τροποποιηθεί τα ανοίγματα, τα θυρώματα και όλα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του τεμένους.

11. Ζεβαΐτγιέ ή Αλή αγά τζαμί¹⁰² (σχ. 11).

Οι δυτικές συνοικίες της πόλης διαμορφώθηκαν κυρίως στην επίπεδη λωρίδα γης με τους εκτεταμένους λαχανόκηπους βόρεια της λίμνης και στο δυτικό ομαλότερο σκέλος των υψωμάτων του Αγ. Γεωργίου. Οι συνοικίες αυτές διαμορφώθηκαν στα τέλη του 17ου αι. και κατοικούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους κατοίκους. Δύο βασικές οδικές αρτηρίες, που οδηγούσαν από τα δυτικά στην πόλη, αποτέλεσαν την βασική προϋπόθεση για την δημιουργία των οικιστικών ζωνών της περιοχής. Ιδιαίτερη έξαρση παρουσιάζει η κατοίκηση της περιοχής στα μέσα του 19ου αι. με την οικοδόμηση πλούσιων κατοικιών κατά μήκος των προαναφερόμενων δρόμων. Την περιοχή χαρακτηρίζει ακόμη και σήμερα εκτεταμένος ακάλυπτος χώρος μεταξύ των δύο οδικών αρτηριών. Στον χώρο αυτό βρισκόταν το τέμενος Ζεβαΐτγιέ και μεγάλο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Κατά την παράδοση το τέμενος ανηγέρθηκε πάνω στον ναό του Αγ. Σάββα¹⁰³, στοιχείο που δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε, δεδομένου ότι στις γνωστές μέχρι σήμερα καταγραφές δεν αναφέρεται ναός αφιερωμένος στο συγκεκριμένο άγιο¹⁰⁴. Επιπλέον, σύμφωνα με την άποψη των τοπικών ιστορικών, το τέμενος ιδρύθηκε από τα περισσεύματα του Μεχμέτ αγά τζαμιού της πόλης, από το οποίο και συντηρούνταν μέχρι τα μέσα του 19ου αι. Από την ιδιότητά του αυτή άντλησε και το συγκεκριμένο όνομα¹⁰⁵. Περισσότερο αληθοφανής φαίνεται η άποψη ότι το όνομα προ-

102. Η ονομασία ως Αλή αγά τζαμί μας παραδόθηκε από έναν από τους τελευταίους μουσουλμάνους κατοίκους. Δεν στάθηκε δυνατόν να διασταυρωθεί η πληροφορία και με άλλη πηγή. Εάν το δεδομένο αυτό θεωρηθεί αληθές θα μπορούσε το τέμενος αυτό να ταυτιστεί με το ομώνυμό του που αναφέρεται στον Εβλιγιά, βλ. σχετ. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, 330. Άλλο τέμενος με την επωνυμία Αλή αγά είναι το τέμενος Κούμπλου που θα παρουσιαστεί παρακάτω.

103. Κ. Φωτόπουλος, ό.π. 98.

104. Α. Βρανούσης, ό.π. 39-46.

105. Γ. Λαμπρίδης, ό.π. 76.

έρχεται από την τουρκική λέξη *zanıye* (= κελί ερημίτου), στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψή μας ότι τα γύρω από το συνεκτικό τμήμα της πόλης ανεγερθέντα τεμένη αποτέλεσαν αρχικά μοναστικά κέντρα. Ως χορηγός του τεμένου αναφέρεται μόνον το όνομα του Σκενδέρ μπέη Β΄.

Κατά την τελευταία οικοδομική φάση το τέμενος αποτελούνταν από τη συνήθη θολοσκέπαστη αίθουσα, μιναρέ στα νοτιοδυτικά και κλειστό προστώο πλάτους 4,00 μ. στη δυτική και βόρεια πλευρά. Ο ακάλυπτος χώρος, που το περιέβαλλε, δεν οριοθετούνταν με συγκεκριμένη περιφραξη, παρά μόνον από διάσπαρτους τάφους μουσουλμάνων κατοίκων της πόλης. Ταφές συναντώνταν σε μεγάλη έκταση γύρω από το τέμενος διαμορφώνοντας στην περιοχή το μεγαλύτερο μουσουλμανικό νεκροταφείο της πόλης.

12. Κούμπλου ή Καμάρες ή Αλή αγά Κούμπλου τζαμί (σχ. 12)

Στα όρια του εμπορικού τμήματος της πόλης, στη βόρεια πλευρά του υψώματος των Λιθαριτισίων, υπήρχε το ονομαζόμενο Κούμπλου τζαμί, που έγινε περισσότερο γνωστό ως τζαμί στις Καμάρες, από το όνομα της περιοχής που το περιέβαλλε. Χωρίς να αντιστοιχεί σε κάποια ιδιαίτερη συνοικία, το όνομα Καμάρες παρέμεινε να χαρακτηρίζει το δεξιό -ως προς τον κατερχόμενο προς το κάστρο-μέτωπο της σημερινής οδού Αβέρωφ, από τα υπολείμματα τοξοστοιχιών που κατά τις συνεχείς πυρπολήσεις του κέντρου της πόλης διεσώθησαν. Η ονομασία "Κούμπλου" θα πρέπει να σχετίζεται με το χορηγό του τεμένου, όπως επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι σε μεταγενέστερη καταγραφή του κτιρίου συναντάται το όνομα του Αλή αγά Κούμπλου¹⁰⁶. Συναντάται επίσης ως όνομα μικρής συνοικίας στα δυτικά της πόλης. Η χρονολογία ιδρύσεως του τεμένου παραμένει άγνωστη, υποθέτουμε ωστόσο ότι αποτελεί ένα από τα νεότερα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια των Ιωαννίνων. Θα πρέπει να κατασκευάστηκε στα μέσα του 19ου αι. και αποτέλεσε το σημαντικότερο τέμενος για τους κατοίκους του κέντρου. Μέσα στο ίδιο το κτίριο του τζαμιού λειτουργούσε και σχολείο και για το λόγο αυτό το τέμενος έχει το μεγαλύτερο προστώο από όλα τα υπόλοιπα της πόλης. Η άμεση γειτνίασή του με τον μητροπολιτικό ναό του Αγ. Αθανασίου σε μία ευρύτερη συνοικία με αμιγή χριστιανική σύνθεση, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το τέμενος θα πρέπει να ανεγέρθηκε σε αντιδιαστολή με την μητρόπολη, όταν αυ-

106. A.A.I. 458.

τή ξανακτίστηκε μεγαλοπρεπής στα 1832. Στο τέμενος ανήκαν ως πρόσοδοι σειρά μικρών καταστημάτων, που οριοθετούσαν τον χώρο του προς την πλευρά του εμπορικού δρόμου. Η είσοδος σε αυτόν γινόταν από τον ίδιο δρόμο μέσω τοξωτής πύλης που υπήρχε ανάμεσα στα καταστήματα. Έτσι το τέμενος παρουσιάζει κατά την τελευταία περίοδο μια διαφορετική λειτουργία από πολεοδομική άποψη, συνδυάζοντας τη θρησκευτική δραστηριότητα που “αναζητά” την απομόνωση, με αντίστοιχες κοσμικές. Ο νέος αυτός χαρακτήρας απορρέει από την γενικότερη αντίληψη που επικρατεί κατά τον 19ο αι., ιδιαίτερα μετά το Τανζιμάτ στα 1839¹⁰⁷.

Επρόκειτο για ξυλόστεγο τέμενος με επίσης ξυλόστεγο ευρύ προστώ και υψηλότατο μιναρέ. Το προστώ, πλάτους 10,00 μ., με δύο σειρές εσωτερικούς πεσσούς κάλυπτε τη δυτική και τμήμα της βόρειας πλευράς. Η αίθουσα προσευχής, όπως τεκμηριώνεται από τα διαθέσιμα σχεδιαστικά δεδομένα, είχε διαστάσεις 8,00*9,00 μ. Στον περιβάλλοντα χώρο δεν φαίνεται να λειτούργησε νεκροταφείο. Μετά την κατεδάφιση του τέμενους ανηγέρθηκε το οικοδομικό συγκρότημα του Τοσιτσίου ιδρύματος και χάραχθηκαν νέοι δρόμοι στην περιοχή¹⁰⁸. Κατ’ εξαίρεση πάντως το τέμενος αυτό δεν αναφέρεται στο πολεοδομικό σχέδιο του 1904 (η ακρίβεια του οποίου έχει βεβαιωθεί από ειδική επιτροπή το 1916), ενώ αντίθετα εμφανίζεται στα πολεοδομικά σχέδια του 1905-1908 που έγιναν με το ίδιο υπόβαθρο. Είναι απίθανο να ανεγέρθηκε το τζαμί κατά το διάστημα 1904-1905, διότι αυτό δεν θα διέφευγε της προσοχής του τύπου της εποχής ούτε των τοπικών ιστορικών που καταγράφουν με ακρίβεια τα γεγονότα της εποχής.

13. Ομέρ μπέη ή Χαμιδιέ τζαμί (σχ. 13).

Βρισκόταν σε περιφραγμένο επικλινή χώρο, στη θέση όπου ανεγέρθηκε την δεκαετία του 1920 η Καπλάνειος και Ελισσαβέτειος Σχολή. Επρόκειτο για μικρό τέμενος με ιδρυτή τον Ομέρ μπέη, υιό του τοποτηρητή των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1702-1720, Ασλάν πασά του Β'. Κτισμένο στα τέλη του 18ου αι., συνδέθηκε αργότερα με το ρόλο των τουρκικών ενό-

107. Γενικά για την περίοδο αυτή στο: Α. Καραδήμου-Γερόλυμπος, Οθωμανική Πολεοδομία μεταρρυθμίσεων, Θεσμοί, Διοικητική οργάνωση, πολεοδομικές επεμβάσεις, Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής, τ. ΙΒ', Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσ/νίκη (1990), 65-90.

108. Σημαντικές πληροφορίες για το τέμενος αντλήσαμε από τους γηραιότερους των περιοίκων και εμπόρους της περιοχής.

πλων δυνάμεων και απέκτησε όπως και το στρατιωτικό νοσοκομείο Ιωαννίνων το προσωπικό Χαμιδιέ. Ως Ομέρ μπέη τζαμί αποτελούσε το κέντρο μικρής συνοικίας όπου, στα βορειοανατολικά του τεμένους, βρισκόταν και το αρχοντικό των απογόνων του Ασλάν πασά. Η περιοχή είχε έντονο εμπορικό χαρακτήρα και δεν στερούνταν μεγάλων κατοικιών που ανήκαν τόσο σε μουσουλμάνους όσο και σε χριστιανούς κυρίως μεγαλέμπορους. Η συνοικία αυτή χαρακτηριζόταν από μεγάλη πυκνότητα οικοδομών, μειωμένους ακάλυπτους χώρους και στενότητα δρόμων. Οι συνθήκες αυτές επέβαλαν τη συμπύκνωση των οικοδομημάτων, που σε μία προσπάθεια να αναπτυχθούν λειτουργικά απέκτησαν πολύπλοκες συνήθως μορφές. Παρότι η γειτνίαση με το διοικητήριο της πόλης επέβαλλε ακόμη μεγαλύτερη πύκνωση των οικοδομημάτων, το τέμενος διατηρούσε αναλλοίωτο τον ακάλυπτο χώρο γύρω από αυτό. Το σχολείο του τεμένους περιοριζόταν σε μικρό διώροφο κτίσμα στην συμβολή των δύο δρόμων που οριοθετούν βόρεια τον χώρο του ιερού. Αποτελούνταν από μία θολοσκέπαστη αίθουσα χωρίς προστώο, με το μιναρέ στο μέσον της νότιας πλευράς του. Από την αίθουσα εξέιχε νότια ο χώρος του παταριού, που κάλυπτε τη δυτική όψη του μιναρέ.

14. Ιμπραήμ πασά ή Ιμπροχώρ τζαμί (σχ. 14).

Ήταν έργο πιθανόν του Ιμπραήμ πασά, τοπάρχη κατά μια άποψη των Ιωαννίνων κατά το διάστημα 1736-1739 και απογόνου του Ασλάν πασά του Β'. Μικρό συνοικιακό τέμενος, δεν αποτέλεσε το κέντρο μιας ιδιαίτερα μεγάλης συνοικίας. Χτισμένο και αυτό στα όρια του εμπορικού κέντρου, στη σημερινή πλατεία Σκουμπουρδή (πρώην Πλ. Μπότσαρη), περιβαλλόταν από μεγάλες οικοδομές κυρίως μουσουλμάνων. Στενοί δρόμοι οδηγούσαν στο τέμενος από την κεντρική αρτηρία που διαπερνά το λεκανοπέδιο λίγο νοτιότερα. Η θέση του σε ένα από τα πλέον πυκνοδομημένα τμήματα της πόλης, σε ομαλό σχετικά έδαφος παρά την κατωφέρεια που χαρακτηρίζει το φυσικό ανάγλυφο της περιοχής, σε σημείο μάλιστα όπου υπήρχε πηγαίο νερό¹⁰⁹ οδηγούν στην υπόθεση ότι μία ομάδα όψιμων θρησκευτικών κτισμάτων κατασκευάστηκε σε πυκνοδομημένα τμήματα της πόλης, πιθανόν κοντά στις κατοικίες των ιδρυτών. Με την κατανομή αυτή το τέμενος προσεγγίζει το στοιχείο της καθημερινής ζωής διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο μια θρησκευτικοκεντρική πολεοδομική εικόνα, που δεν είναι τίποτε άλλο από αντανάκλαση της οθωμανικής κοσμικής ζωής.

109. Μερικά στοιχεία για την πηγή στο: Κ. Φωτόπουλος, *ό.π.*

Το τέμενος στην τελευταία του φάση αποτελούνταν από την τετραγωνική αίθουσα προσευχής και ευρύ προστώο, που το μήκος του ξεπερνούσε το μήκος της δυτικής όψης της. Ο μιναρές εξέιχε της νότιας όψης στο σημείο συμβολής της αίθουσας με το προστώο.

15. Μεχμέτ αγά ή Δελυπαρά ή Κατσή τζαμί (σχ. 15).

Πριν από τη σύγχρονη ρυμοτόμηση της πόλης, στη νοτιοδυτική πλευρά του οθωμανικού διοικητηρίου βρισκόταν ένας μεγάλος ακάλυπτος χώρος που στο μέσον του δέσποζε ένα μικρό συνοικιακό τέμενος. Το τέμενος κατά μια άποψη είχε ιδρυθεί από γόνο της εξισλαμισθείσας οικογένειας των Δελυπαρά, ονόματι Μεχμέτ. Η πολυπληθής οικογένεια των Δελυπαρά είχε εξισλαμισθεί κατά το 1635¹¹⁰, κατά την περίοδο δηλαδή των εκτεταμένων εξισλαμισμών που έγιναν με σκοπό τη διατήρηση των προσόδων των ακινήτων ιδιοκτησιών. Στα χρόνια που ακολούθησαν φαίνεται ότι οικοδομήθηκε και το ομώνυμο τέμενος, καταλαμβάνοντας ένα μικρό γήλοφο στις “παρυφές” του εμπορικού τμήματος της πόλης, κοντά στον κύριο δρόμο που οδηγεί προς το οχυρωμένο τμήμα της. Κατά τον 19ο αι. ο Τζελαλή πασάς¹¹¹, απόγονος του υιού του Ασλάν πασά του Α΄, οικοδόμησε κοντά στο τέμενος ιμαρέτ και μεντρεσέ, προικοδοτώντας το συγκρότημα με την πρόσοδο 150 εργαστηρίων. Μια μεταγενέστερη περιγραφή, αναφερόμενη στα κτίσματα συνοδείας του τεμένους, μας πληροφορεί ότι ο μεντρεσές αποτελούνταν από 11 ισόγεια κελιά και ένα μεγάλο δωμάτιο, ενώ επιπλέον υπήρχε και βοηθητική διώροφη οικία αποτελούμενη από 3 δωμάτια στον όροφο και ένα θάλαμο στο ισόγειο με κουζίνα και χώρους υγιεινής¹¹². Διασώζονται επίσης μερικά στοιχεία για τις προσόδους του τεμένους, που ήταν μεταξύ άλλων τα 8000 γρ. ετησίως από αλευρόμυλο στο χωριό Καλέντζι των Κατσανοχωρίων, 10000 γρ. από ενοικίαση λιβαδιών στην θέση Σταυράκι της περιφέρειας των Ιωαννίνων, καθώς και 6000 γρ. από εργαστήρια της αγοράς της πόλης¹¹³. Το τέμενος αυτό, κοντά στο εμπορικό κέντρο, αποτελεί ένα επιπλέον παράδειγμα μι-

110. Π. Α. Αραβαντινός, ό.π. 263 και ιδιαίτερα υποσ. 4. Για τη σχέση του τεμένους με τους Δελυπαρά βασιζόμαστε μόνον στην πληροφορία του *Ι. Λαμπρίδη*, ό.π. 76.

111. Κατά *Λαμπρίδη* ό.π. 51 και σύγχρονός του.

112. Α.Α.Ι. 295

113. Α.Α.Ι. 389, 444, 523, 591, 4002.

κρού ιερού που κτίζεται κοντά στην κατοικία του ιδρυτή ή χορηγού του¹¹⁴, συνιστώντας στοιχείο κοινωνικής προβολής του ιδρυτή και κατοχυρώνοντάς του εκτός της κοινωνικής θέσης και μεγάλη ιδιοκτησία μέσα σε πυκνοδομημένα τμήματα του οικισμού. Η ομώνυμη μικρή συνοικία που το περιέβαλλε κατοικούνταν από επιφανείς μουσουλμάνους.

Στα δυτικά του τεμένους υπήρχε επίμηκες διώροφο κτίριο (μήκους μεγαλύτερου από 70 μ. και πλάτους περίπου 6 μ.), που τμήματά του διασώζονται στους ακάλυπτους χώρους των πολυκατοικιών της περιοχής. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι επρόκειτο για κτίσμα διαμορφωμένο από την παρατακτική τοποθέτηση ορθογώνιων, διώροφων, θολοσκέπαστων μονάδων, που έφεραν ανά δύο εξωτερική κλίμακα. Το ξύλινο μεσοπάτωμα χώριζε δύο ανεξάρτητους σε κάθε μονάδα ορόφους, με τζάκι στην δυτική πλευρά κάθε αίθουσας. Τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε το ενδεχόμενο ύπαρξης αίθουσας διδασκαλίας, παρότι σύμφωνα με τα μετρικά δεδομένα θα υπήρχαν τουλάχιστον 11 μονάδες κατοικίας, ενώ απομένει επιπλέον διαθέσιμος χώρος που πιθανόν θα αντιστοιχούσε στην αίθουσα αυτή. Τα στοιχεία αυτά συμβαδίζουν με την προαναφερόμενη περιγραφή, με βάση την οποία ο μεντρεσές του τεμένους αυτού ήταν ο μεγαλύτερος μέχρι τώρα γνωστός στην πόλη των Ιωαννίνων και επιπλέον ο μοναδικός με διώροφα κελιά. Την γενικότερη εικόνα της ύστερης φάσης του συγκροτήματος συμπληρώνουν το οθωμανικό αρρεναγωγείο και το αντίστοιχο παρθεναγωγείο, γύρω και λίγο νοτιότερα από τον αρχικό μεντρεσέ. Από την κτιτορική επιγραφή του παρθεναγωγείου συνάγεται ότι το συγκρότημα ολοκληρώθηκε κατά το έτος 1868¹¹⁵. Η μορφή του συγκροτήματος, όπως μας παραδίδεται στην ύστερη φάση του, επιβεβαιώνει την εμμονή της οθωμανικής διοίκησης να διαμορφώνει τις εγκαταστάσεις των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων γύρω από τα τεμένη, παρά τις νέες επιταγές των μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα.¹¹⁶

16. Ασλάν τζαμί (σχ. 16, 16.1).

Τα σημαντικά διοικητικά μέτρα της οθωμανικής διοίκησης, στις αρχές του 17ου αι., επέφεραν σημαντικές αλλαγές στο αστικό περιβάλλον των

114. Σε οπτική επαφή νότια του τεμένους διασώζονται αρχοντικό γνωστό στα Ιωάννινα ως αρχοντικό του Τζελαλή μπέη που προφανώς ήταν ιδιοκτησία του προαναφερόμενου Τζελαλή πασά.

115. Χ. Σούλης, ό.π. 98 και Γ. Κανετάκης, ό.π. 85, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

116. Α. Καραδήμου- Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης*, 151 κ.ε.

Ιωαννίνων. Η σημαντικότερη ίσως ήταν η εξαφάνιση και των παραμικρών στοιχείων που θα τροφοδοτούσαν την ιστορική μνήμη των χριστιανών υπηκόων, καταστρέφοντας και τις ελάχιστες εστίες όπου διασώζονταν μερικά ακόμη δεδομένα του παρελθόντος. Ο ψηλός βράχος που δεσπόζει στα βόρεια της χερσονήσου που εισχωρεί στην λίμνη και κυριαρχεί σχεδόν σε ολόκληρο το οροπέδιο των Ιωαννίνων, αποτέλεσε στα 1618 τη θέση του γνωστότερου ίσως τέμενος των Ιωαννίνων, του Ασλάν πασά τζαμί. Εκτός του ότι ήταν περίοπτη, η θέση όπου αναγέρθηκε το τέμενος συγκέντρωνε για τους χριστιανούς που είχαν αρχίσει να απομακρύνονται από το κάστρο, τα εναπομείναντα στοιχεία σύνδεσης της εποχής τους με την ύστερη βυζαντινή παράδοση. Εκεί όπου υπήρχε το διοικητικό κέντρο της βυζαντινής πόλης¹¹⁷ ανεγείρεται το σύμβολο της οθωμανικής διοίκησης, το τζαμί, που αντιπροσωπεύει την οριστική θρησκευτική και πολιτική κυριαρχία. Το τειχισμένο τμήμα του οικισμού των Ιωαννίνων είχε πάψει προ πολλού να αποτελεί τη βασική πολεοδομική μονάδα της πόλης. Η πόλη είχε ήδη επεκταθεί και το κάστρο δεν ήταν τίποτε άλλο παρά χώρος κατοικίας κάποιων χριστιανών που στήριζαν την ύπαρξή τους στα παραχωρηθέντα σε αυτούς προνόμια. Τα χρονικά της εξέγερσης του Διονυσίου στα 1611 μας πληροφορούν ότι τα κέντρα της οθωμανικής διοίκησης βρίσκονταν στην εκτός τειχών πόλη, στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι το “κάστρο” είχε ήδη παρακμάσει πολεοδομικά. Δεν είχε παρακμάσει όμως η μνήμη και το θρησκευτικό αίσθημα των Ιωαννιτών, με σημεία αναφοράς την ύπαρξη των ναών του κάστρου και τις κατοικίες των ελλήνων αρχόντων. Το μουσουλμανικό τέμενος, έργο του Ασλάν πασά του Α' που ηγεμόνευσε στην περιοχή την περίοδο εκείνη¹¹⁸, έθετε μια στέρεη βάση για την οθωμανική διοίκηση. Κατασκευασμένο επάνω στον ναό του Αγ. Ιωάννου με μεγαλοπρεπές σχέδιο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι ολοκληρώθηκε και ως εκπαιδευτικό κέντρο από την αρχή¹¹⁹. Δημιουργήθηκε με αυτόν τον τρόπο στην πιο περίοπτη αλλά και στη σημαντικότερη από άποψη ιστορικών δεδομένων θέση ένα κτίσμα, που προτάσσοντας την θρησκευτική

117. Βλ. σχετ. στο Α. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά*.

118. Από τους μέχρι τώρα γνωστούς καταλόγους των πασάδων των Ιωαννίνων δεν προκύπτει ότι το τέμενος κτίστηκε την περίοδο ηγεμονίας του, αλλά λίγο μεταγενέστερα. Ενδεικτικά βλ. σχολιασμό στην εργασία του Ι. Θεοχαρίδη, ό.π. στην οποία εκτός των μνημονευόμενων καταλόγων προστίθεται και ο κατάλογος που αναφέρει ο Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί Αρτης και Πρεβέζης* (1884), επανέκδοση 1986, 87-91.

119. Α. Βρανούσης, ό.π. 43,44.

υπόστασή του λειτουργούσε περισσότερο ως πραγματικό διοικητικό σύμβολο. Εύγλωττη είναι η περιγραφή του ιερωμένου ταξιδευτή του 17ου αι.: “ένα τζαμί ευφρόσυνο που δεσπόζει σε όλη την πόλη και σε όλους τους ναχιγιέδες. Σε καμιά πολιτεία δεν υπάρχει τέμενος ανώτερό του. Στηριγμένος πάνω σε τέσσερις τοίχους, ένας εννεάτρουλος θόλος υψώνει την κεφαλή του ως τα ουράνια. Το μήκος του τζαμιού είναι εκατό πόδια, και στις τέσσερις πλευρές του υπάρχουν τζάμια από κρύσταλλο χαλαζία και Βενετσιάνικο γυαλί. Είναι χτισμένος πάνω σε μια αψίδα από τεχνητή μηχανικό με τέτοιο τρόπο που μοιάζει να στέκει μετέωρος.”¹²⁰ Ανάλογη μεγαλοπρέπεια αποπνέει η επιτοίχια επιγραφή της εισόδου που διασώζει το όνομα του ιδρυτή και την χρονολογία ίδρυσης μαζί με ποιητικές εκφράσεις¹²¹. Με την ίδρυση καταρχήν του Ασλάν, αλλά και των υπολοίπων τζαμιών του κάστρου, επιδιώκεται μια οριστική αλλαγή του πολεοδομικού του χαρακτήρα με τη μετατροπή του σε θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο, πλαισιωμένο από μουσουλμανικό πλέον πληθυσμό. Αμιγείς μουσουλμανικές συνοικίες ασφυκτιούν γύρω από τα θρησκευτικά κέντρα που κατά την περίοδο ακμής τους παρουσιάζουν υπερσυνοικιακό ενδιαφέρον. Γύρω από το προαναφερόμενο τέμενος αναπτύσσεται το πιο πλήρες εκπαιδευτικό συγκρότημα της πόλης. Παράλληλα, εστίες και πτωχοκομείο ολοκληρώνουν τον κοινωνικό του ρόλο. Μέχρι την κατάργησή του εξάλλου, παρέμεινε σημαντικό μοναστικό κέντρο της πόλης και κέντρο λήψης θρησκευτικών αποφάσεων. Η σημαντική του λειτουργία διαφαίνεται επίσης από τον αριθμό των δωρεών που καταγράφηκαν για το τέμενος αυτό. Δεκαπέντε οικίες διάσπαρτες σε ολόκληρη την πόλη, επτά αστικά οικόπεδα και δύο μεγάλα περιαστικά κτήματα είναι ό,τι διασώθηκε και καταγράφηκε μετά την απελευθέρωση¹²².

Το κυρίως τέμενος αποτελείται από την αίθουσα προσευχής, ευρύ προστώο που καλύπτει την δυτική πλευρά και στοά που περιβάλλει ολόκληρο το οικοδόμημα στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά. Το προστώο που διαμορφώνεται με 4 κίονες στην δυτική όψη, ανοικτό κατ’ αρχήν, δίδει την πληρέστερη εικόνα για τη μορφή του αρχιτεκτονικού αυτού στοιχείου σε όλα τα τεμένη της πόλης. Για λειτουργικές ανάγκες, πιθανόν σε

120. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, 326.

121. Ό.π. και Χ.Σούλης, ό.π. 87

122. Α.Α.Ι. 1, 2, 3, 4, 12, 36, 37, 42, 43, 47, 60, 61, 63, 64, 65, 70, 112, 251, 329, 335, 336, 421, 449, 537, 852, 5588.

μεταγενέστερη φάση, διαμορφώθηκε η περιβάλλουσα στοά που αρχικά ήταν ανοικτή προσδίδοντας σε ολόκληρο το οικοδόμημα μια ανάλαφρη σύνθεση και αρμονική σύνδεση του ογκώδους θόλου με τα υπόλοιπα περιβάλλοντα δομικά στοιχεία. Η πλατεία περιμετρική μαρκίζα της στέγης της στοάς συντέλεσε, ώστε το όλο συγκρότημα να κλειστεί με εκτεταμένα υαλοστάσια αποκτώντας τη σημερινή του μορφή¹²³.

Η αρχιτεκτονική του τεμένους ακολουθεί την τυπική για την περιοχή διάταξη της μιας λειτουργικής μονάδας με προστώ στα δυτικά και περιβάλλουσα στοά. Η ορθογωνική αίθουσα προσευχής, διαστάσεων 9*9 μ., καλύπτεται από ψηλό ημισφαιρικό θόλο εδραζόμενο στους εξωτερικούς τοίχους και σε γωνιακά σφαιρικά τρίγωνα με ελαφρά οξυκόρυφη διάθεση. Η έδραση του θόλου συμπληρώνεται με διακοσμητικά τόξα στις όψεις των εξωτερικών τοίχων. Σε ολόκληρη την εσωτερική δυτική όψη αναπτύσσεται το ξύλινο πατάρι που στηρίζεται σε δύο περίτεχνους κίονες συνδεδεμένους μεταξύ τους με διακοσμημένα ισλαμικά τόξα. Το τέμενος διατηρεί σχεδόν ανέπαφο τον εσωτερικό του διάκοσμο και τον φορητό εξοπλισμό.¹²⁴

Ο μεντρεσές του συγκροτήματος διαμορφωμένος σε σχήμα L, αποτελείται από 12 μονάδες κατοικίας χωρισμένες σε δύο εξάδες εκατέρωθεν της αίθουσας διδασκαλίας. Ευρύ προστώ, στηριζόμενο σε είκοσι ημικυκλικά τόξα, καλύπτει τη βορειοανατολική όψη. Η εστία του συγκροτήματος συνίσταται από έναν ορθογώνιο χώρο και ανοικτό προστώ. Ο ορθογώνιος χώρος διαιρείται σε τρεις επί μέρους μονάδες, εκ των οποίων η μία ήταν ο χώρος του μαγειρείου. Ο τελευταίος καλύπτεται από πλινθόκτιστο ημισφαίριο που καταλήγει στην κορυφή του σε πολυγωνική καμινάδα¹²⁵, ενώ οι υπόλοιποι χώροι μαζί με το προστώ φαίνεται ότι στεγάζονταν με ξυλοστέγη.

123. Η πλατιά περιμετρική μαρκίζα ήταν συνηθισμένη στα τεμένη του 18ου και 19ου αι. Θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι το τέμενος δέχθηκε την περίοδο αυτή αρκετές επισκευές. Τα υαλοστάσια θα πρέπει να τοποθετήθηκαν τον 20ό αι., ίσως και μετά την απελευθέρωση. Σχετικά με την πλατεία μαρκίζα παράβαλε την αρχιτεκτονική του Ethem Bey τζαμί στα Τίρανα. Βλ. *A. Meksi*, ό.π. και φωτογραφία του τεμένους στο *G. Koch*, *Abanien*, (1985) 77.

124. Βλέπε σχέδια και άλλες πληροφορίες για το τέμενος στο: *Γ. Κανετάκης*, ό.π. 80, 81

125. Φαίνεται ότι ο τρόπος στέγασης των χώρων του μαγειρείου αντιμετωπίζεται σχεδόν ενιαία σε όλα τα αντίστοιχα κτίρια, ανεξάρτητα από την τελική τους χρήση. Στα υπόλοιπα γνωστά μαγειρεία των Ιωαννίνων, στρατιωτικού όμως προορισμού (μαγειρεία Λιβαριτσίων, μαγειρεία Ακρόπολης Ιτς Καλέ), τα ημιθόλια στέγασης περιλαμβάνουν και

Το πλατύ πεδίο έδρασης του τεμένου διαμορφώνεται από υψηλά αναλημματικά στοιχεία που αυξάνουν σημαντικά τον όγκο του φυσικού βράχου. Οι νέοι χώροι, που διαμορφώνονται κάτω από τα τοξωτά αυτά αναλήμματα, αφιερώνονται στις απαιτούμενες λειτουργικές ανάγκες του τεμένου όπως είναι οι βρύσες κάθαρσης και οι χώροι περισυλλογής και ανάπαυσης¹²⁶. Στο χώρο, όπου εδράζεται το τέμενος και ιδιαίτερα στο ανατολικό του τμήμα, υπάρχει πλήθος ταφών επιφανών μουσουλμάνων, από τις οποίες ξεχωρίζει ο τουρμπές του Ασλάν πασά. Τα χαμηλότερα τμήματα του βράχου, που διαμορφώνονται και αυτά με περιμετρικούς αναλημματικούς τοίχους, περιλαμβάνουν το συγκρότημα του μεντρεσέ και την εστία καθώς και τμήμα νεκροταφείου. Τα αναλήμματα ολόκληρου του χώρου αποτελούν τμήματα της τοιχοποιίας της βόρειας και δυτικής πτέρυγας του κάστρου των Ιωαννίνων, που στο τμήμα αυτό κατ' εξαίρεση παρουσιάζει εμφανή ισχυρά οχρωματικά δεδομένα όπως για παράδειγμα κανονιοθυρίδες. Ο βυζαντινός πύργος της βορειοανατολικής γωνίας φαίνεται ότι έπαυσε, μετά την κατασκευή του τεμένου, να αποτελεί οχρωματικό στοιχείο και χρησιμοποιήθηκε μόνον για τις ανάγκες του τεμένου. Η βυζαντινή πύλη εξάλλου- τμήμα της παλαιότερης βυζαντινής οχύρωσης - απλά οριοθετεί το χώρο του τεμένου από τον οικισμό του κάστρου.

Ο καστρόμορφος περίβολος που περικλείει τη ΒΔ ακρόπολη του κάστρου, γνωστή ως ακρόπολη Ασλάν, δημιουργεί ένα σύνολο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περίκλειστο αστικό μοναστηριακό συγκρότημα. Ο αστικός του όμως χαρακτήρας υπερισχύει, με τη δημιουργία εκτός

τους αγωγούς απαγωγής του καπνού. Κάτω από κάθε αντίστοιχο ημιθόλιο κρεμόταν τα μεγάλα καζάνια για την παρασκευή της τροφής πάνω από ανοικτή εστία φωτιάς. Είναι εξάλλου γνωστός ο συμβολισμός του κρεμασμένου καζανιού για τις εστίες των Γενιτσάρων αλλά και των θρησκευτικών ταγμάτων που τους υποστηρίζουν. Από την ανατροπή των καζανιών ξεκινούσε συνήθως η κάθε στάση των Γενιτσάρων αλλά και των αντιδράσεων των Μπεκτασί προς την πολιτική του Σουλτάνου. Βλέπε γενικά *G. Goodwin*, Οι Γενιτσαροί (Αθήνα 1997). Για την σχέση των Μπεκτασί με την ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου βλ. *B. Μιρμύρογλου*, ό.π.

126. Είναι συνηθισμένη πρακτική να προσδίδεται μεγαλοπρέπεια στα αστικά τεμένη - όπου η μορφολογία του εδάφους το επιβάλλει - με την δημιουργία συγκροτήματος καμαροσκέπαστων αιθουσών που χρησιμοποιούνται για λειτουργικές ανάγκες, κάτω από την κύρια αίθουσα ή κάτω από τις πτέρυγες του προσώου. Είναι πολύ πιθανόν αυτό να εκφράζει και διαφορετική κατασκευαστική φάση. Αντίστοιχο παράδειγμα είναι το τζαμί της αγοράς στο Αργυρόκαστρο. Βλ. σχετικά *E. Riza*, Girokastra, Ville-Musée, cap. La ville.

τειχών σειράς άλλων οικοδομημάτων που συνοδεύουν το κυρίως τέμενος. Τέτοια είναι η βιβλιοθήκη του συγκροτήματος, μικρά κτίρια συνοδείας και τα δημόσια λουτρά. Χαμηλή περιφραξη απλά οριοθετούσε τις λειτουργίες από την αστική δραστηριότητα. Η συνοικία που περιέβαλλε το συγκρότημα αυτό έφερε την ονομασία του τεμένους και θεωρείται η μεγαλύτερη από τις συνοικίες του κάστρου.

17. Φετχιέ τζαμί (σχ. 17, 17.1).

Η ανέγερση της εσωτερικής ακρόπολης των Ιωαννίνων στα 1815 πραγματοποιήθηκε σε περιοχή που μέχρι τότε αποτελούσε ένα συνεκτικό για το κάστρο οικιστικό πυρήνα, τμήμα της καστρινής συνοικίας που έμεινε γνωστή με το όνομα Τζιαλαλή πασά. Η απογύμνωση του εδάφους από τις υπάρχουσες οικοδομές και η ανέγερση του ογκώδους οχυρού, αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που θα είχε η περιοχή, με τις οικίες να καταλαμβάνουν τον ανατολικό βράχο της χερσονήσου του κάστρου, τους ανηφορικούς δρόμους που οδηγούσαν στην κορυφή του βράχου και τους κοινόχρηστους χώρους να ασφυκτιούν γύρω από τα απομεινάρια του βυζαντινού οικισμού, που μέχρι τότε είχε έκδηλα διατηρηθεί στην περιοχή. Ο ανατολικός αυτός βράχος, ομαλότερος στην πρόσβασή του και με σχετικά επίπεδη κορυφή, έδωσε την δυνατότητα στους βυζαντινούς οικιστές της πόλης να αναπτύξουν ένα σημαντικό για την περιοχή οικιστικό πυρήνα γύρω από μία σειρά θρησκευτικών κτισμάτων, που συνιστούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των μεσαιωνικών πόλεων. Παλαιότερες οχυρώσεις του χώρου ενσωματώθηκαν στη βυζαντινή συνοικία, που αποτέλεσε σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνωστές πηγές τον πρώτο και σημαντικότερο οικιστικό πυρήνα της μεσαιωνικής και βυζαντινής πόλης. Ο μητροπολιτικός ναός της πόλης αλλά και άλλα εξίσου σημαντικά θρησκευτικά κτίσματα δέσποζαν στην περιοχή μετά την τείχιση ολόκληρου του οικισμού, από τον 13ο αι. και μέχρι την κατάκτηση της πόλης από τους οθωμανούς. Τα θρησκευτικά αυτά κτίσματα παρά τις κατά καιρούς επεμβάσεις των οθωμανών διατηρήθηκαν έστω και σε ερειπιώδη ή άλλη μορφή μέχρι την οριστική εξαφάνισή τους στις αρχές του 19ου αι. όταν ο χώρος απογυμνώθηκε από τις όποιες οικοδομές για να ανεγερθεί ο περίβολος της εσωτερικής ακρόπολης.

Σύμφωνα με τις πηγές, στα 1596/7 έγινε προσπάθεια να κατασκευαστεί μιναρές, να μετατραπεί δηλαδή ο ναός του ταξιάρχη Μιχαήλ που βρισκόταν στο νοτιοανατολικό άκρο του βράχου σε τζαμί, προσπάθεια που

όπως φαίνεται δεν ευδοχώθηκε μέχρι την οριστική έξωση των χριστιανών από το κάστρο στις αρχές του 17ου αι.¹²⁷ Χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβαινε την περίοδο εκείνη, βλέπουμε ότι, παρά την ύπαρξη των προνομίων στα Ιωάννινα, οι αμιγείς χριστιανικοί οικιστικοί πυρήνες αποτέλεσαν από τους πρώτους κιόλας αιώνες της κατάκτησης αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης με πρόταξη της θρησκευτικής κυριαρχίας. Στις αρχές του 17ου αι. όμως, όταν δεν συνέτρεχαν λόγοι προνομίων, ο χριστιανικός ναός μετατράπηκε σε τζαμί, έτσι όπως μας μεταφέρεται στο ταξιδιωτικό κείμενο του 1670. “Πρός τα νοτιοανατολικά αυτού του τζαμιού¹²⁸, αφού περπατήσαμε για πεντακόσια βήματα μέσα στους μαχαλάδες, βρίσκεται το Φετχιγιέ τζαμί....., ένα αρχαίο τέμενος με σαρωτή οροφή, ολότελα κεραμοσκέπαστο με πέτρινο μιναρέ, που προηγουμένως ήταν εκκλησία. Είναι κι αυτό ένα τζαμί ολόλαμπρο σε μία γωνία του κάστρου πάνω σε απόκρημνο βράχο, με πλάτος εξήντα πόδια και μήκος εκατό¹²⁹. Παρότι στην πλειοψηφία τους τα τεμένη εκείνης της περιόδου είχαν ανεγερθεί πάνω σε χριστιανικούς ναούς, γραπτή αναφορά σε εκκλησία γίνεται μόνον στην περίπτωση του Φετχιγιέ, υποθέτουμε για το λόγο ότι θα ήταν εμφανή ακόμη σημαντικά τμήματα της αρχιτεκτονικής ή της ζωγραφικής του ναού. Η υπόθεσή μας φαίνεται ότι ευσταθεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι έναν αιώνα αργότερα, στα 1770, “...εσώζετο ολόκληρος ο ναός και οι ζωγραφίες, πλην του αγίου βήματος. Τότε δε οπού εκροτήθη ο πόλεμος των Ρώσων μετά των Τούρκων, επί της βασιλείας Σουλτάν Μουσταφά καί Αικατερίνης Βας, εχάλασαν οι Τούρκοι το περισσότερο μέρος του ναού και το υπόλοιπον το μετεσχημάτισαν εις τζαμί και το εσκέπασαν επάνω με μολύβι.”¹³⁰ Έκτοτε οι αναφορές των πηγών στο τέμενος ελάχιστα βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση του σωζόμενου σήμερα κτίσματος. Θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι το κτίσμα αυτό ανεγέρθηκε από την αρχή στον τύπο της μίας οργανικής μονάδας με προστώ στα δυτικά και βόρεια¹³¹. Στα καταγεγραμμένα μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίσματα αναφέρεται ως Τζελαλή πασά τζαμί με την υποσημείωση “τετχιέ πασά

127. Α. Βρανούσης ό.π. 35 κ.ε.

128. Εννοεί το προαναφερόμενο Ασλάν τζαμί.

129. Κοκολάκης, Ο Εβλιγιά, 327.

130. Χειρόγραφο του Κοσμά Μπαλάνου που δημοσιεύθηκε στο Α. Βρανούσης, ό.π. 52-56.

131. Ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του τεμένους απέδειξε ότι τούτο είναι θεμελιωμένο απευθείας στον φυσικό βράχο και σε ενιαία εκ θεμελίων μορφή.

τζαμί”, που προέρχεται από παραφθορά του ονόματος Φετχιέ¹³². Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε την ύπαρξη μικρού νεκροταφείου στα δυτικά του τεμένους, γύρω από τον τάφο του Αλή πασά¹³³. Η τελευταία αυτή αναφορά αποσαφηνίζει το πρόβλημα των συνοικιών του κάστρου. Η συνοικία με το όνομα Τζελαλή πασά διαμορφωνόταν στη νοτιοανατολική πλευρά του οικισμού και είχε ως κέντρο αναφοράς το τέμενος Φετχιέ, παρά το γεγονός ότι αυτό μετά τον τειχισμό του εσωτερικού φρουρίου προέκυψε απογυμνωμένο από περιβάλλουσες οικίες. Γνωστός με το όνομα Τζελαλή πασάς αναφέρεται ο υιός του Ασλάν του Α΄, ο οποίος έζησε χωρίς να ηγεμονεύσει στα Ιωάννινα το πρώτο μισό του 17ου αι. και προικодότησε πολλά ιδρύματα των Ιωαννίνων, ίσως δε να είναι ο αρχικός ιδρυτής του τεμένους που παρέμεινε γνωστό με την επωνυμία Φετχιέ (= της κατάκτησης)¹³⁴.

Το τέμενος στην τελευταία του φάση αποτελούνταν από την αίθουσα προσευχής και προστώ στα δυτικά και βόρεια. Το προστώ έχει καταστραφεί αλλά διατηρείται το κρηπίδωμά του, δίδοντας τις διαστάσεις της κάτοψής του. Η αίθουσα προσευχής έχει εξωτερικές διαστάσεις 10*10 μ., το δε προστώ έχει μέσο πλάτος 5 μ. Εσωτερικά του τεμένους και σε ολόκληρο το μήκος της δυτικής όψης αναπτύσσεται το συνηθισμένο ξύλινο πατάρι, που στηρίζεται σε δύο κυλινδρικούς πεσσούς και στην τοξοστοιχία που τους ενώνει. Η πρόσβαση στο μιναρέ γίνεται τόσο από το ισόγειο, όσο και από το ξύλινο πατάρι με ενιαία λίθινη σκάλα ανόδου. Στο εσωτερικό του τεμένους διασώζονται δύο τουλάχιστον στρώματα ζωγραφικού διάκοσμου στον θόλο και τμήματα του μιχράμπ με ενσωματωμένα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινού τέμπλου¹³⁵.

Μετά τις τελευταίες εργασίες επισκευής του τεμένους ήρθαν στο φως δύο εντοιχισμένα λιθανάγλυφα που δίνουν μία εικόνα του εξωτερικού διακόσμου τέτοιων θρησκευτικών κτιρίων. Πρόκειται για δύο άτεχνα διακοσμημένες λίθινες πλάκες, τοποθετημένες στην κορυφή του ορθογώνιου τμήματος του μιναρέ, στη δυτική όψη του. Το ένα αποτελείται από

132. Α.Α.Ι. 448.

133. Η ύπαρξη του νεκροταφείου απέναντι από το σεράι αναφέρεται και στο *Jeraume de la Lance, La Vie d' Ali Pacha*, Paris (1822) 183.

134. *Ι. Λαμπρίδης* ό.π. 49, 50.

135. Για τα αρχιτεκτονικά μέλη βλ: *Σ. Δάκαρης*, “Ιωάννινα, η νεώτερη Εύροια”, *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), 554 σημ.49.

επιμήκη λίθο που φέρει αδρά χαραγμένα σκηνή μουσουλμανικής πόλης, με τρία τζαμιά τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο και παρεμβλλόμενα κυπαρίσσια. Στη δεξιά πλευρά του λίθου και λίγο ψηλότερα από τα κτίσματα διακρίνεται ένα άστρο, ενώ στο τμήμα, που φυσιολογικά θα ήταν ο ουρανός του τοπίου, διάφορες δυσανάγνωστες χαράξεις συμπληρώνουν την σκηνή. Το άλλο ανάγλυφο, τεχνικότερης κατασκευής και με εμφανή την δεύτερη χρήση του λίθου, παρουσιάζει ανάγλυφα δύο πτηνά, το ένα πάνω στο άλλο, σε μία μάλλον ερωτική περίπτυξη. Το πρώτο αποτελεί μάλλον μια ατελή απεικόνιση της πόλης ή της σχέσης του τεμένους με αυτή (είναι αξιοσημείωτο ότι το πρώτο από τα τρία εικονιζόμενα τζαμιά είναι μεγαλύτερο), το δεύτερο κατά πάσα πιθανότητα είναι υλικό δεύτερης χρήσης το οποίο χρησιμοποιήθηκε χωρίς ιδιαίτερη συμβολική φόρτιση, με δεδομένη την απουσία ζώντων οργανισμών από τις ισλαμικές εικαστικές απεικονίσεις.

18. Τέμενος του Μεχμέτ κεχαγιά (σχ. 18)

Πρόκειται για το μικρό συνοικιακό προσκυνητάρι που όπως προαναφέρθηκε βρισκόταν στη συμβολή των σημερινών οδών Κούμα και Πατριάρχου Ιωάσαφ εντός του κάστρου των Ιωαννίνων. Στο αρχείο των ανταλλαξίμων αναφέρεται ως Μεχμέτ μετζιλί και περιγράφεται ως οικία “αποτελούμενη από ένα διαμέρισμα, ανήκουσα στην μουσουλμανική κοινότητα της πόλης”¹³⁶. Οι παραπάνω πληροφορίες επιβεβαιώνονται από τη γνωστή σχεδιαστική απεικόνιση, όπου το κτίσμα αποδίδεται ως μικρό ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με ένδειξη για την θέση του μιναρέ στα δυτικά.

19. Τέμενος του Αλή πασά

Εσωτερικά της κεντρικής πύλης του κάστρου, δεξιά του εισερχομένου και στην αρχή της οδού Θ. Παλαιολόγου, αναφέρεται ότι υπήρχε μικρό τέμενος με χαμηλό ξύλινο μιναρέ. Υποθέτουμε ότι ήταν κατασκευασμένο στον ακάλυπτο δημόσιο χώρο που εκτείνεται στα βόρεια του καλούμενου πύργου του Θωμά. Στη θέση αυτή αναφέρεται ότι υπήρχε ισόγεια κατοικία που ανήκε στο τέμενος του Ασλάν¹³⁷, αλλά στα σχεδιαστικά δεδομένα δεν αποδίδεται το κτίσμα με κάποια ιδιαίτερη απεικόνιση. Για την ύπαρ-

136. Α.Α.Ι. 47, 447

137. Α.Α.Ι. 36, 37, 42, 43.

ξη του τεμένους αυτού ήδη από το 17ο αι. ελάχιστα στοιχεία έχουμε στην διάθεσή μας, που θα απέδιδαν την μορφή και τη λειτουργία του¹³⁸.

Από τη σύντομη περιγραφή των δημόσιων θρησκευτικών μουσουλμανικών κτισμάτων και της θέσης τους στην πόλη των Ιωαννίνων γίνεται σαφές ότι τα κτίσματα αυτά αντικατοπτρίζουν το ρόλο της μουσουλμανικής κοινότητας στη δομή της οθωμανικής πόλης. Εκτός του γεγονότος ότι είναι τα κέντρα των μουσουλμανικών συνοικιών- στις οποίες τις περισσότερες φορές προσδίδουν και το όνομα τους- μας παρέχουν στοιχεία για την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη, τη διοίκηση και την οικονομία της πόλης κατά τη μακρά περίοδο της τουρκοκρατίας. Η σύναξη της κοινότητας γίνεται με τρόπο που το ιερό, ως διοικητικό κέντρο, ισχυροποιεί την πολεοδομική εικόνα της κυρίαρχης τάξης, εξαπλώνεται και ορίζει με ακρίβεια τη χωρική της διάσταση και ισχυροποιεί την υπόστασή της με την ανέγερση πλήθους και κάθε είδους θρησκευτικών κτισμάτων σε πόλεις, όπου κυριαρχεί πληθυσμιακά το χριστιανικό στοιχείο. Τα τεμένη ανεγείρονται κυρίως πάνω σε βασικούς δρόμους εισόδου και εξόδου στην πόλη, αλλά και κοντά σε εμπορικά και διοικητικά κέντρα, συντελώντας με αυτό τον τρόπο στην αδυναμία τροποποίησης του οδικού αστικού δικτύου, παρά τις επιτακτικές ανάγκες επίλυσης των κυκλοφοριακών και πολεοδομικών προβλημάτων. Άλλο χαρακτηριστικό των κτισμάτων αυτών είναι το περίοπτο της θέσης, η ύπαρξη σχεδόν κατά κανόνα πηγαίων υδάτων και, ως αποτέλεσμα της συνοικιακής τους διάστασης, η πλαισίωσή τους με κοιμητήρια. Η πολεοδομική τους εικόνα συμπληρώνεται με τον μεγάλο αριθμό των αστικών ακινήτων που είχαν αφιερωθεί από τους μουσουλμάνους κατοίκους ως πρόσοδοι των ιερών. Έχουν καταγραφεί στην ύστερη τουρκοκρατία ως βακουφικά τουλάχιστον 110 αστικά ακίνητα (οικίες, καταστήματα, οικόπεδα), στα οποία θα πρέπει να προστεθεί ένας μεγάλος αριθμός ακινήτων που έχουν δηλωθεί με το όνομα των θρησκευτικών λειτουργών ή των διαχειριστών των προσόδων.

138. Βλ. και υποσ. 37.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. *Αμαντος Κ.*, “Η αναγνώριση υπό των μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν Πασά” ΗΧ 5 (1930), 197-210.
2. *Αραβαντινός Π.*, Χρονογραφία της Ηπείρου (Ιωάννινα 1856/ φωτ. ανατ. Ιωάννινα 1964).
3. *Ayverdi E.*, *Avrupada Osmanli Mimâri Ecerleri IV* (1982).
4. *Βακαλόπουλος Κ.*, Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού, Ήπειρος. (Θεσσαλονίκη 1992).
5. *Βακατσάς Κ.*, “Τυπικό (1643) με ενθυμήσεις από την Ι. Μονή της Νήσου”, ΗΧ 30 (1992), 147-158.
6. *Bloom J.*, *Minaret. Symbol of Islam* (Oxford 1989).
7. *Βρανούσης Λ.*, Ιστορικά και τοπογραφικά του Μεσαιωνικού Κάστρου Ιωαννίνων (Ιωάννινα 1968).
8. *Delibasi M.*, “The Establishment of Ottoman Sovereignty in Thessaloniki (Selanik) and Ioannina (Yanya)”, *Bulletin Cli* 199 (1987), 75-106.
9. *Δημητριάδης Β.*, Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Θεσσαλονίκη 1975).
10. *Δρόσος Δ.*, “Λωξάνης Συνθήκη” Μ.Ε.Ε. τ.ΙΣΤ΄, 391-394.
11. *Εργολάβος Σ.*, Εβλιγιά Τσελεμπί. Ταξίδι στην Ήπειρο. Ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17ου αιώνα (Ιωάννινα 1995).
12. *Ευθυμίου Α.*, “Τούρκικες επιγραφές Ιωαννίνων (σειρά 6)” ΗΗ 1995, 286-294.
13. *Eyice S.*, “Yunanistan’da Türk mimarî eserleri” *Türkiyat Mecmuasi XI* (1954), 157-89.
14. *Frisman M.*, “Islam and the form of the mosque”, *History, Architectural Development and Regional Diversity* (1994), 17-41.
15. *Goodwin G.*, *A history of Ottoman architecture* (1971).
16. *Grabar D.*, *La formation de l’ art islamique* (1973).
17. *Hoag D.J.*, *Architettura Islamica* (Milano 1978).
18. *Holland H.*, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia & c* (1815).
19. *Θεοχαρίδης Ι.*, “Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892-1893”, Δωδώνη τ.12 (Ιωάννινα 1983), 161-178.
20. *İnalçik H.*, “Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην Οθωμανική αυτοκρατορία” Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος -19ος αι.) (Αθήνα 1979), 499-525.

21. *Inalcik H.*, Quantearth D (eds), *An economic and social history of the Ottoman Empire v.2 1600-1914* (Cambridge 1997).
22. *Jeraume de la Lance*, *La vie d' Ali Pacha* (1822).
23. *Κανετάκης Γ.*, *Το Κάστρο, συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1991.
24. *Καραδήμου-Γερόλυμπου Α.*, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης* (Θεσσαλονίκη 1997).
25. *Καραδήμου-Γερόλυμπου Α.*, "Οθωμανική πολεοδομία, μεταρρυθμίσεις, θεσμοί, διοικητική οργάνωση, πολεοδομικές επεμβάσεις" *Επιστ. Επετηρίδα Πολ. Σχολής τ. ΙΒ' Τμήμα Αρχιτεκτόνων Θεσσαλονίκης* (1990), 65-90.
26. *Κιουσοπούλου Τ.* "Η ύστερη βυζαντινή πόλη" *Αρχαιολογία τ. 64* (1997), 59-64.
27. *Koch G.*, *Albanien* (1985).
28. *Κοκκολάκης Μ.*, "Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα Ιωάννινα" *Σκουφάς τ. Η'* (1991/1), 323-339.
29. *Κοκκολάκης Μ.*, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο* (διδ. διατριβή), Αθήνα 1992, υπό έκδοση σε μορφή βιβλίου, Αθήνα 2000.
30. *Κουρμαντζής Γ.*, "Από την βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15ος -18ος αι.)", *Ήπειρος 15ος -20ός αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ός αι. Γιάννινα 1985* (Γιάννινα 1987), 9-25.
31. *Kourmantzis I.*, "The Jewish Community of Ioannina: History, spatial distribution and social structure", *Πρακτικά Συνεδρίου: The jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of world war II. Θεσσαλονίκη, Institute of Balcan Studies* (1997), 281-294.
32. *Κουλίδας Κ.*, "Τα μουσουλμανικά βακούφια της πόλης των Ιωαννίνων Α' Μέρος" *ΗΗ 1998*, 384-438.
33. *Kyran A.*, *The Mosque in Early Ottoman Architecture* (USA 1968).
34. *Kyran A.*, "Classical Mosque Architecture of the Ottoman Empire", *Environmental design* (Ankara 1967), 7-23.
35. *Λαμπρίδης Ι.*, *Ήπειρωτικά Μελετήματα τ.Α'* (επανέκδ. Ιωάννινα 1971).
36. *Leake W.M.*, *Travels in Northern Greece* (London 1835).
37. *Meksi A.*, "Ndërtimet e kultit Mysliman në Squipëri". *Studime Historike 1* (Tiranë 1980)
38. *Μιρμίλογλου Β.*, *Οι Δεσβίσσαι* (1940/ επανέκδ. εκδ. ΕΚΑΤΗ).
39. *Ντάτση Ε.*, "Ένας άγνωστος πολεοδομικός χάρης των Ιωαννίνων του 1902" *Ήπειρος 15ος-20ός αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Ήπειρος, Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ός αι. (Γιάννινα 1985)* (Γιάννινα 1987), 91-108.

40. Ξενόπουλος Σ., Δοκίμιον ιστορικών περι Άρτης και Πρεβέζης (Αθήνα 1884/ φωτ.ανατ. Άρτα 1986).
41. Ευγγόπουλος Α., “Μεσαιωνικά Μνημεία Ιωαννίων (Β΄ Τα τούρκικα μνημεία) ΗΧ 1 1926, 296-303.
42. Rouqueville F.C.H.L., Voyage de la Grèce (Paris 1825).
43. Πυρσινέλλας Β., Η ιστορία της πόλεως την Ιωαννίνων. Η ίδρυσις των Ιωαννίνων και η ονομασία αυτών (Ιωάννινα 1959).
44. Σαλαμάγκας Δ., Τρείς ενθυμήσεις των ετών 1584-1597, 1630 (Ιωάννινα 1958).
45. Στεφανίδου-Φωτιάδου Α., “Το Ιμαρέτ της Καβάλας” Μακεδονικά τ. ΚΕ΄ - ΚΣΤ΄ (1986).
46. Σούλης Χ., “Τουρκικαί επιγραφαί Ιωαννίνων” ΗΧ 1933, 92 κ.ε.
47. Σούλης Χ., “Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο” ΗΓ 1 (1944), 162-166, 197-200, 246-252.
48. Vatin N., “Les cimetières musulmans ottomans”, Les villes dans l’ Empire Ottoman: Activités et sociétés(Paris 1991), 149-163.
49. Yetkin K.S., L’ architecture Turque en Turquie (Paris 1962).

SUMMARY

THE ISLAMIC MOSQUES IN IOANNINA AND THE URBAN PLANNING OF THE OTTOMAN CITY

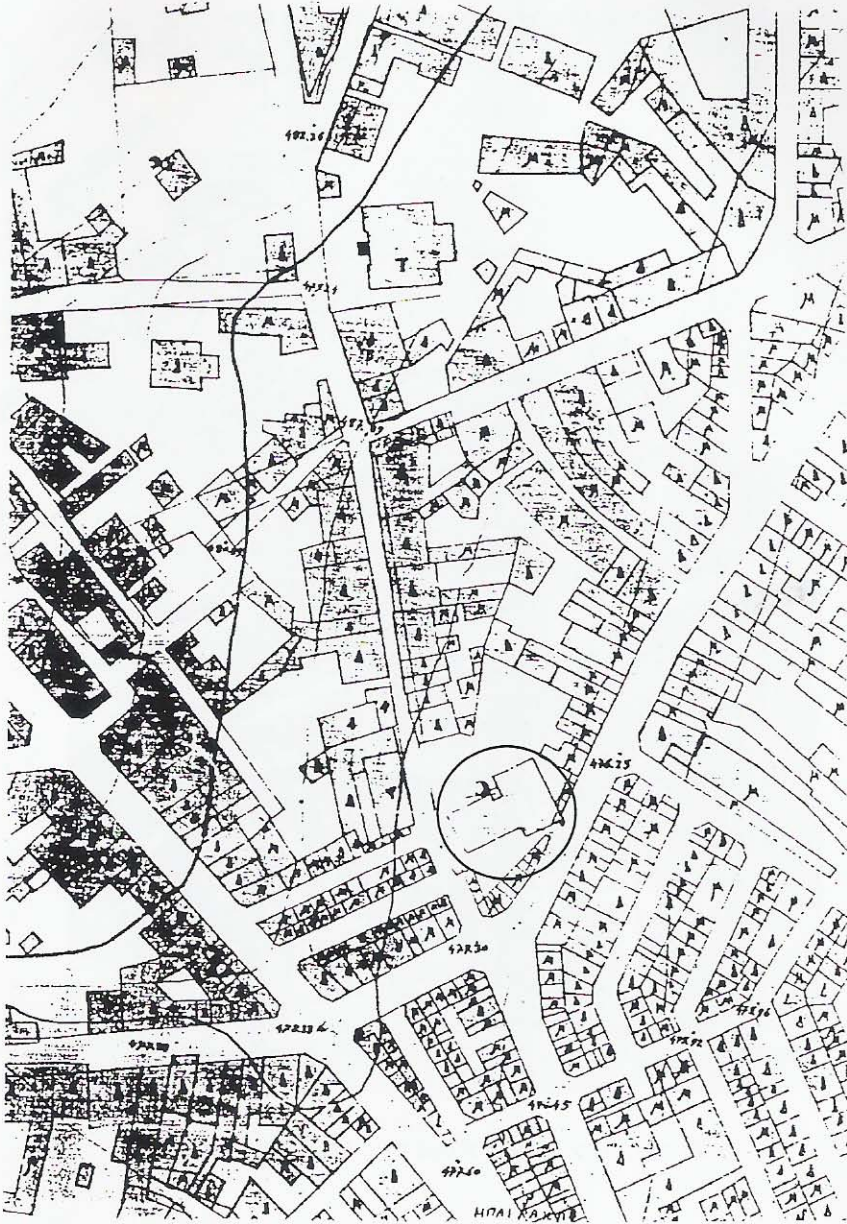
by
George Smyris

The architecture and the urban character of the ottoman buildings develop in parallel to the architectural achievements produced by other population groups and contribute into the knowledge of the city's character in the Balkans during the turkish domination.

Ioannina, as a metropolis-city in the north-west Balkans, develops through the activities of many different religion groups.

The islamic mosques make their appearance in the urban planning almost right after the conquest of the city by the Turks in 1430 and they continue to exist until its liberation in 1913.

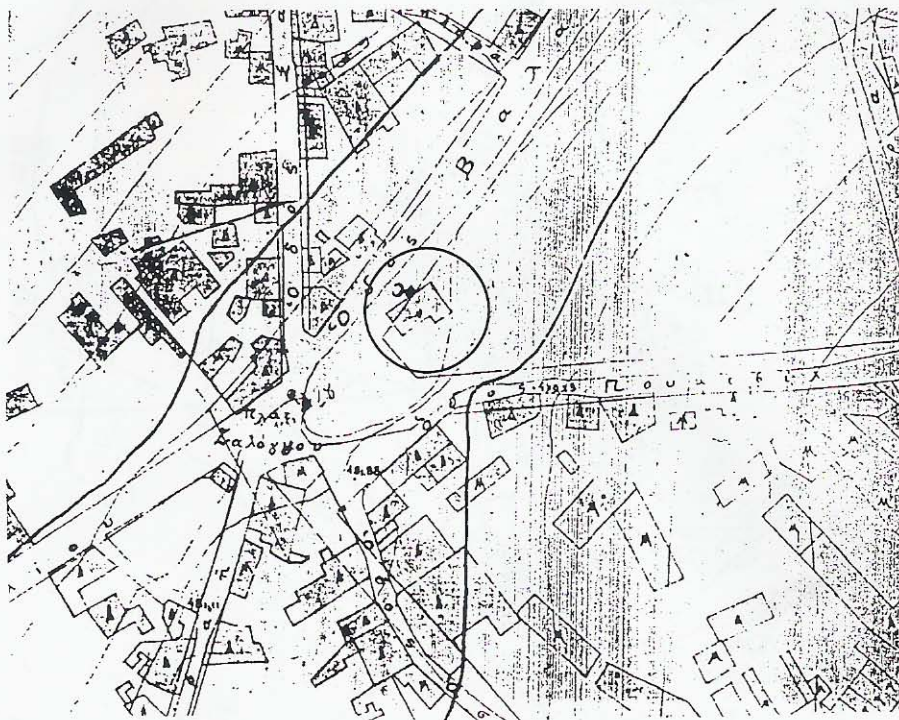
This document deals with problems concerning the social and spatial character of the mosques. Moreover, the document analyses not only the mosque's architecture, but also their distribution into the urban planning. A great number of these mosques were founded in the location of previous byzantine churches. Thus, an urban pattern was produced accordingly to the ottoman administration which treats religion, army and administration as the triptych of the spatial structure of the ottoman cities.

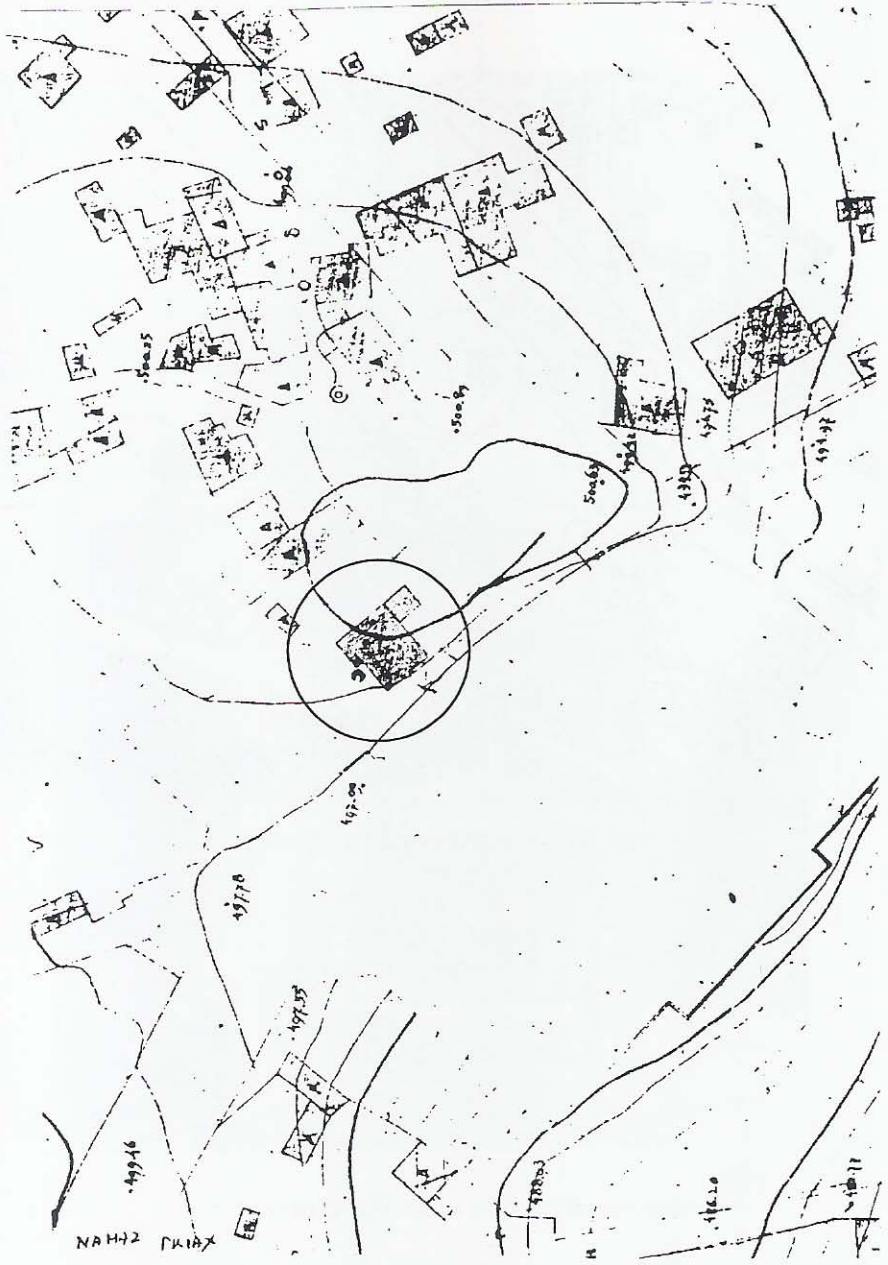
Σχ. 1. Μπαϊρακλί τζαμί. Πολεοδομική εικόνα.

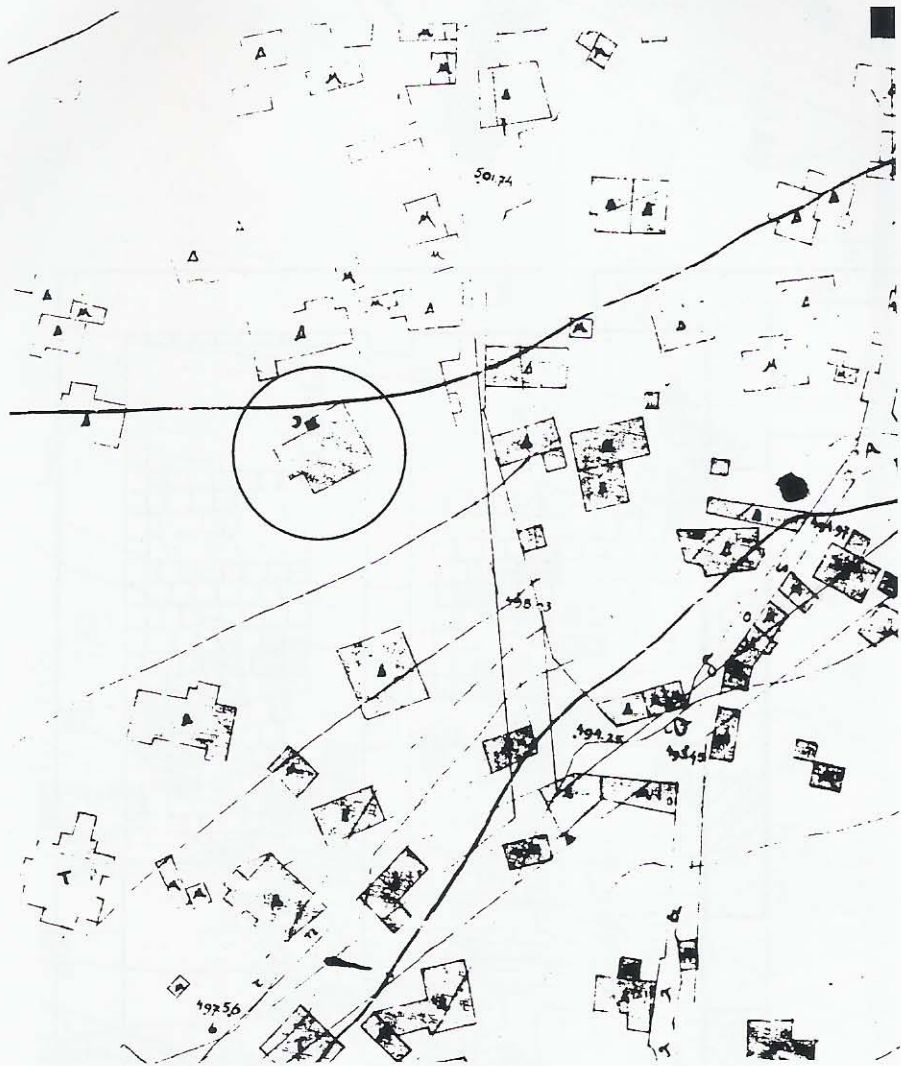
Φωτ. 1. Μπαΐρακλί τζαμί στις αρχές του αιώνα.

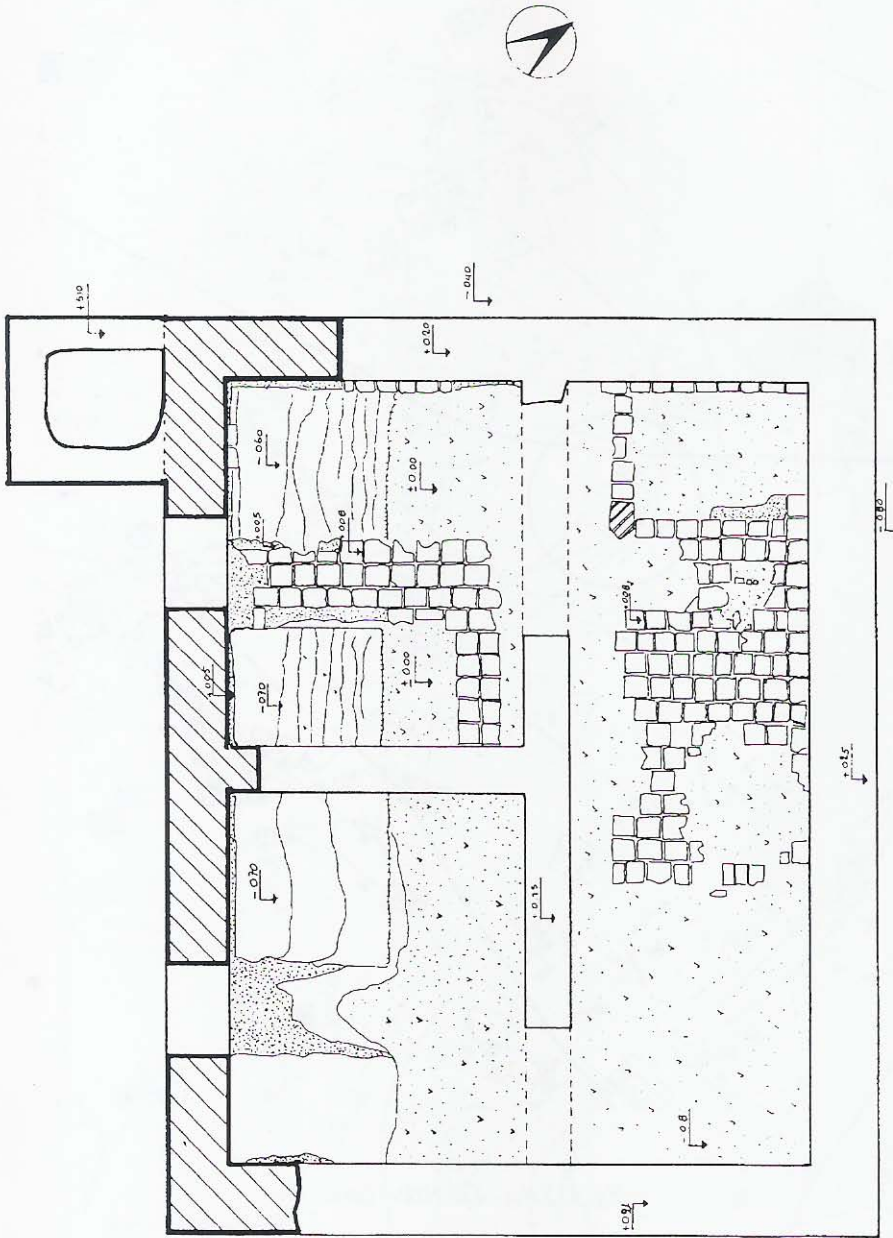
Σχ. 2. Ισλιάμ ή Μπαχράμ πασά τζαμί.

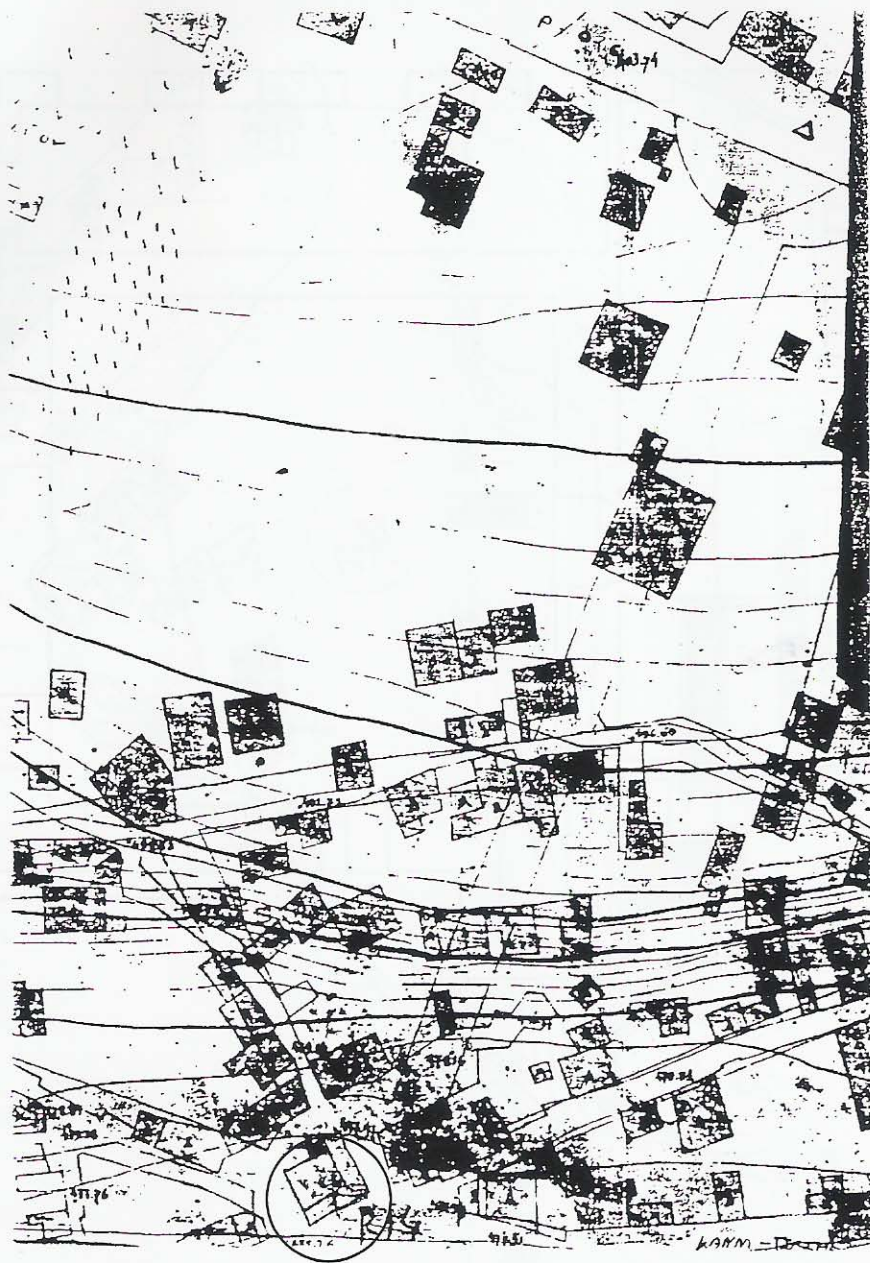
Σχ. 3. Ναφίς Γιάχ τζαμί.

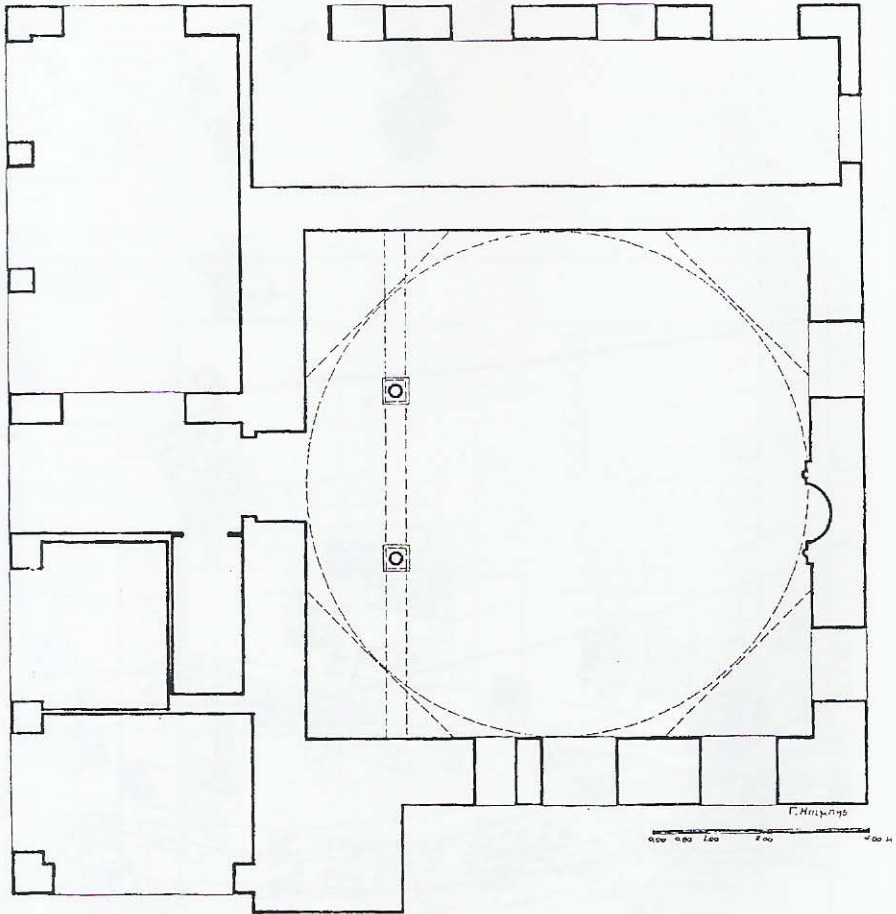
Σχ. 4. Σιέμ - Σιέ Ντίν τζαμί.

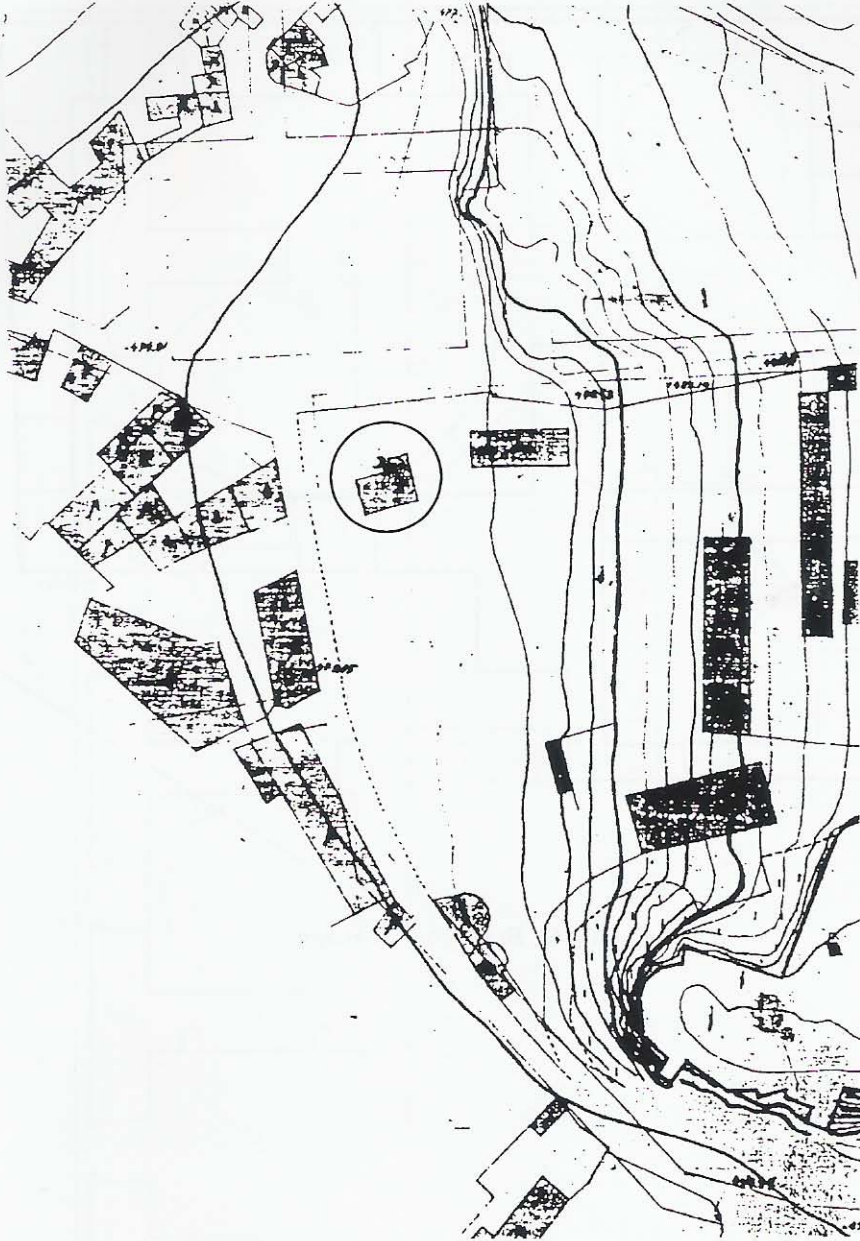
Σχ. 4.1 Σιέμ - Σιέ Ντίν τζαμί. Κάτοψη. Το διαγραμμωμένο τμήμα αφορά την αρχική φάση του τζαμιού.

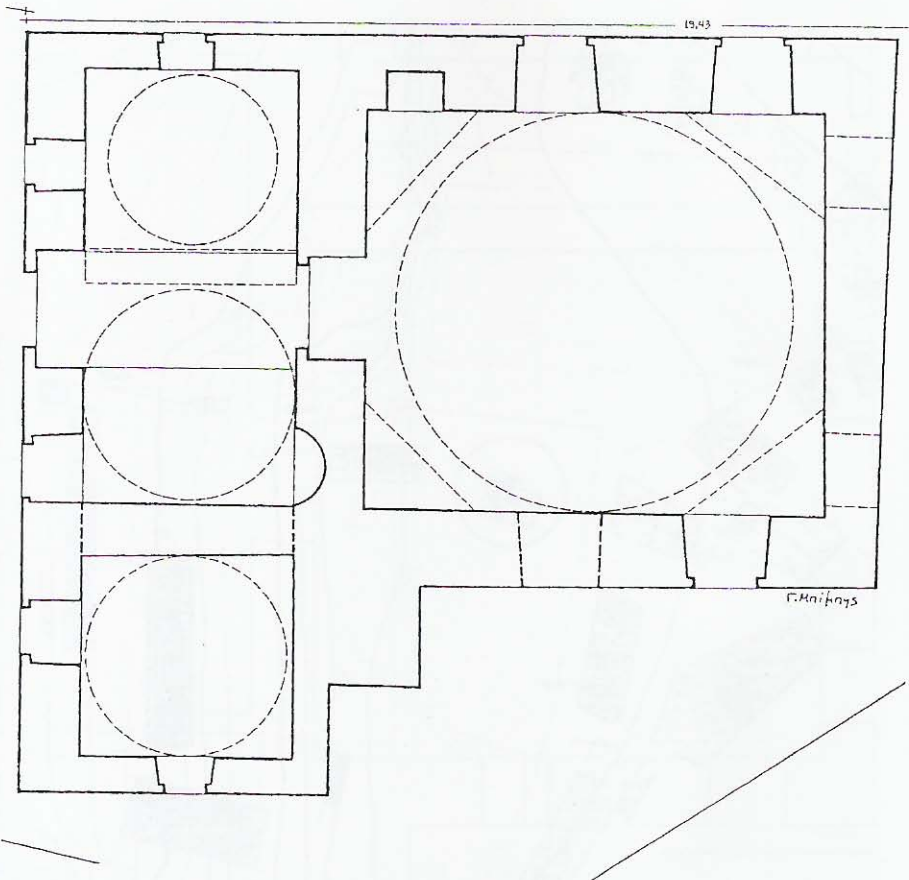
Σχ. 5. Κανλί Τσεμέ τζαμί.

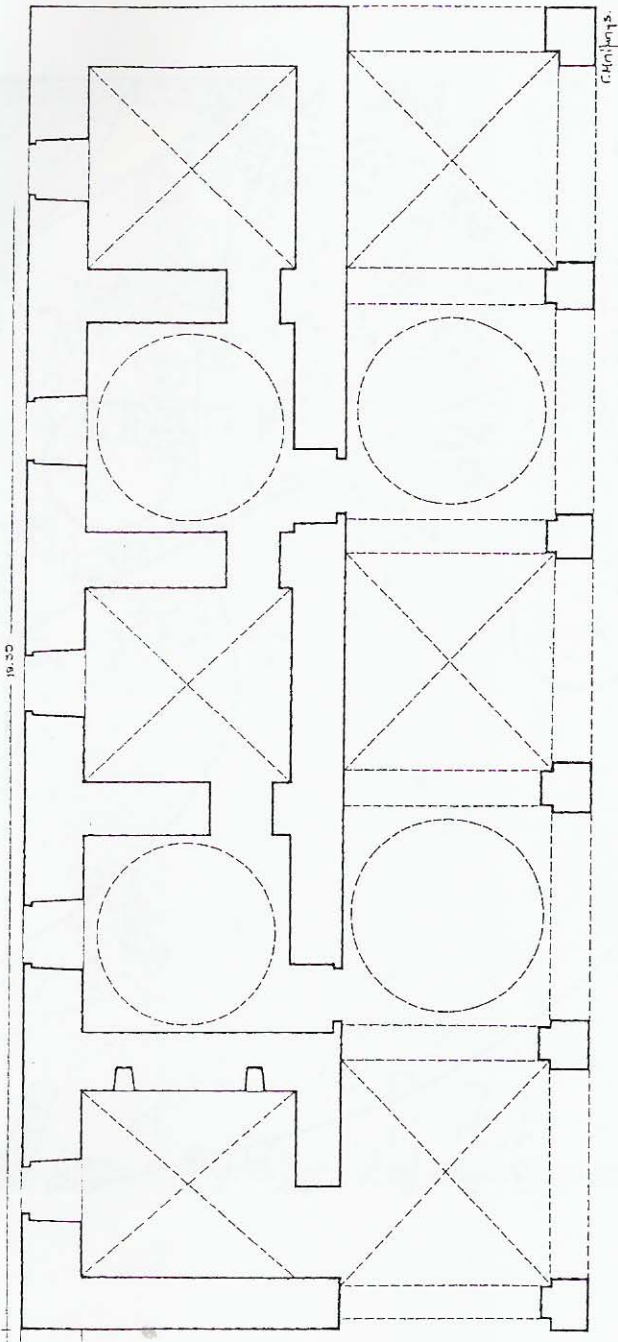
Σχ. 5.1 Κανλί Τσεσμέ τζαμί. Κάτοψη.

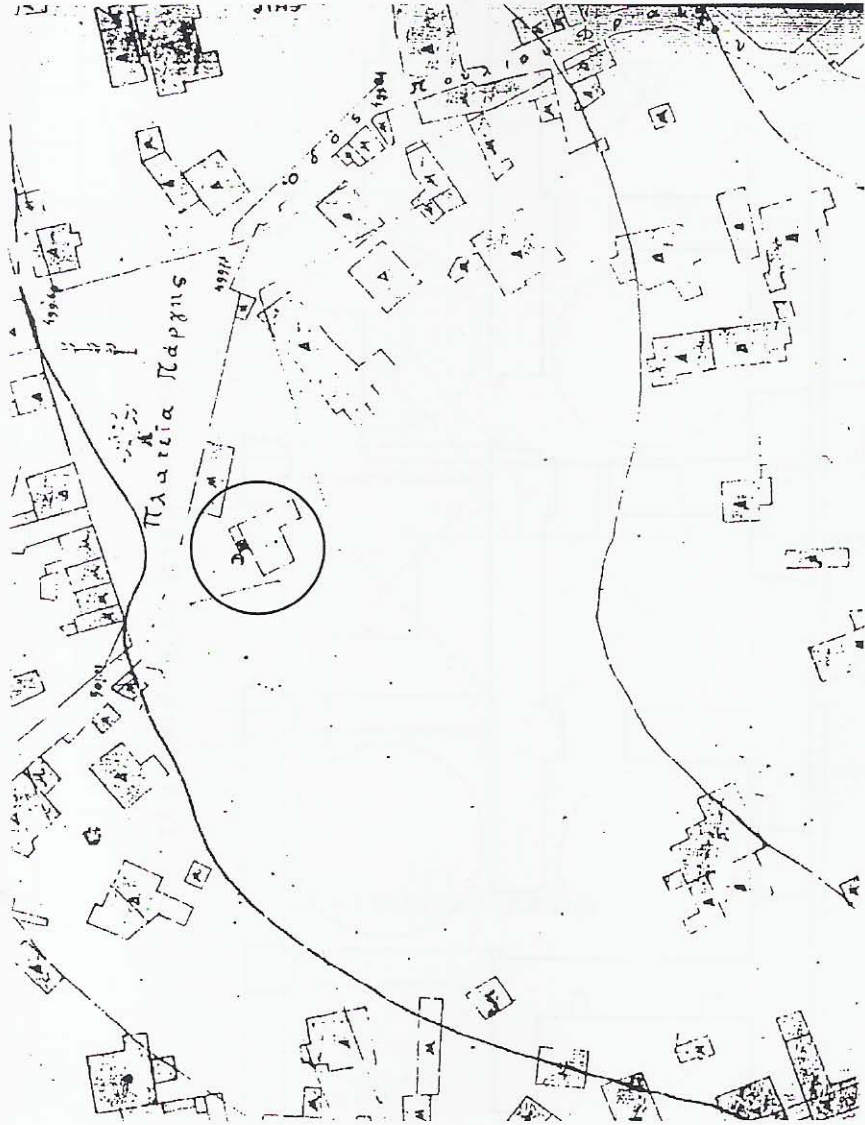
Σχ. 6. Βελη τζαμί. Διακρίνονται και τα κτίρια συνοδείας.

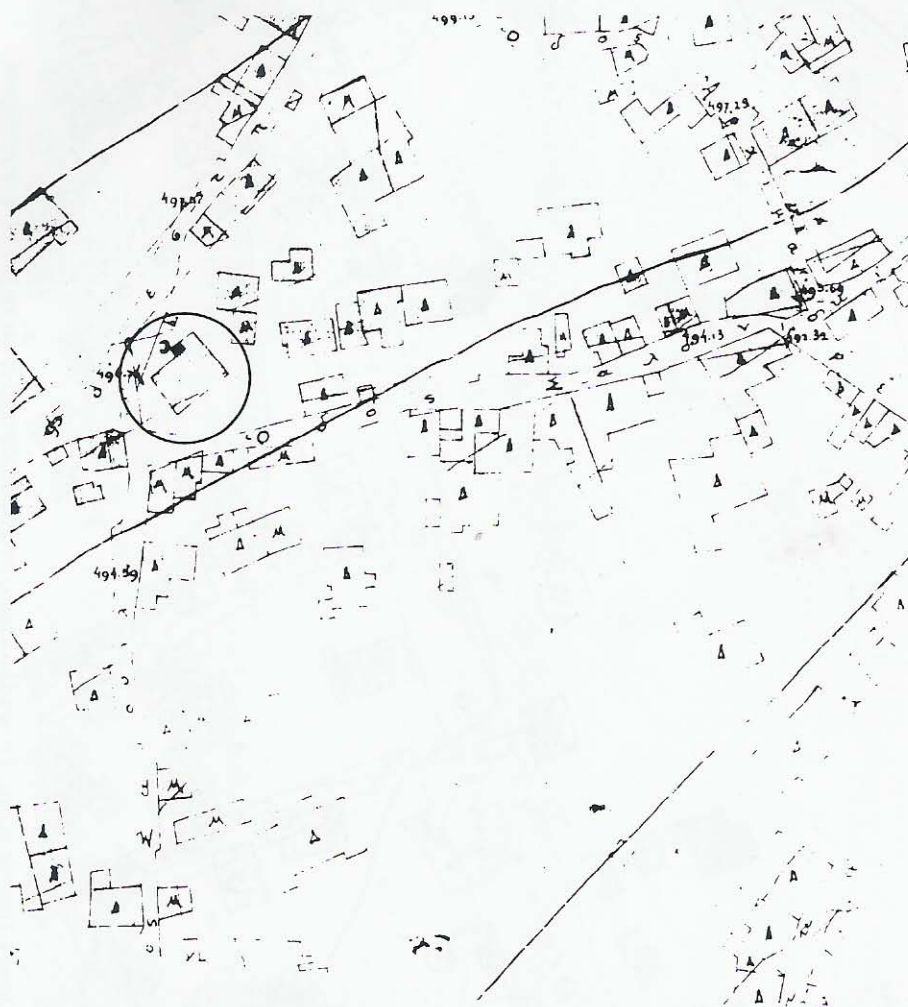
Σχ. 6.1 Βελή τζαμί. Κάτοψη.

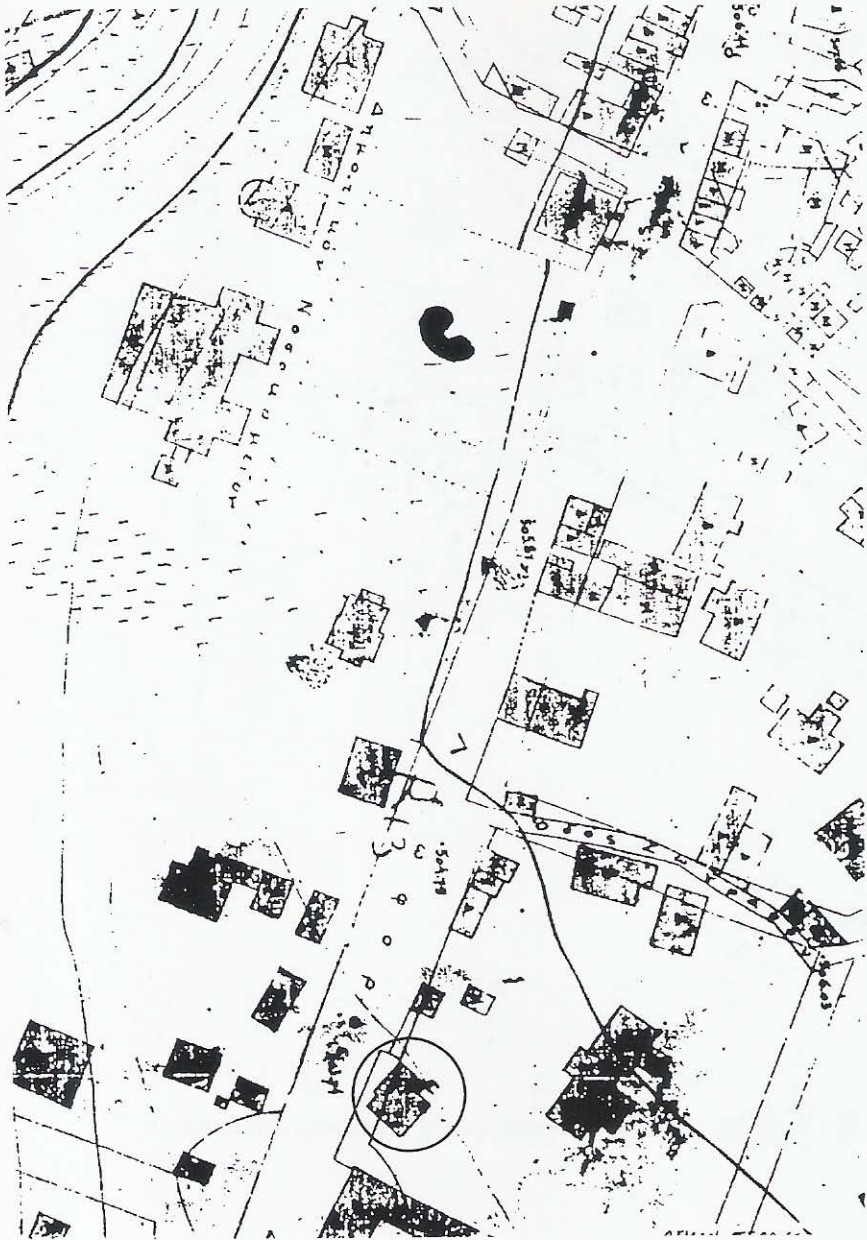
Σχ. 6.2. Μενδρεσές στο Βελή τζαμί. Κάτοψη.

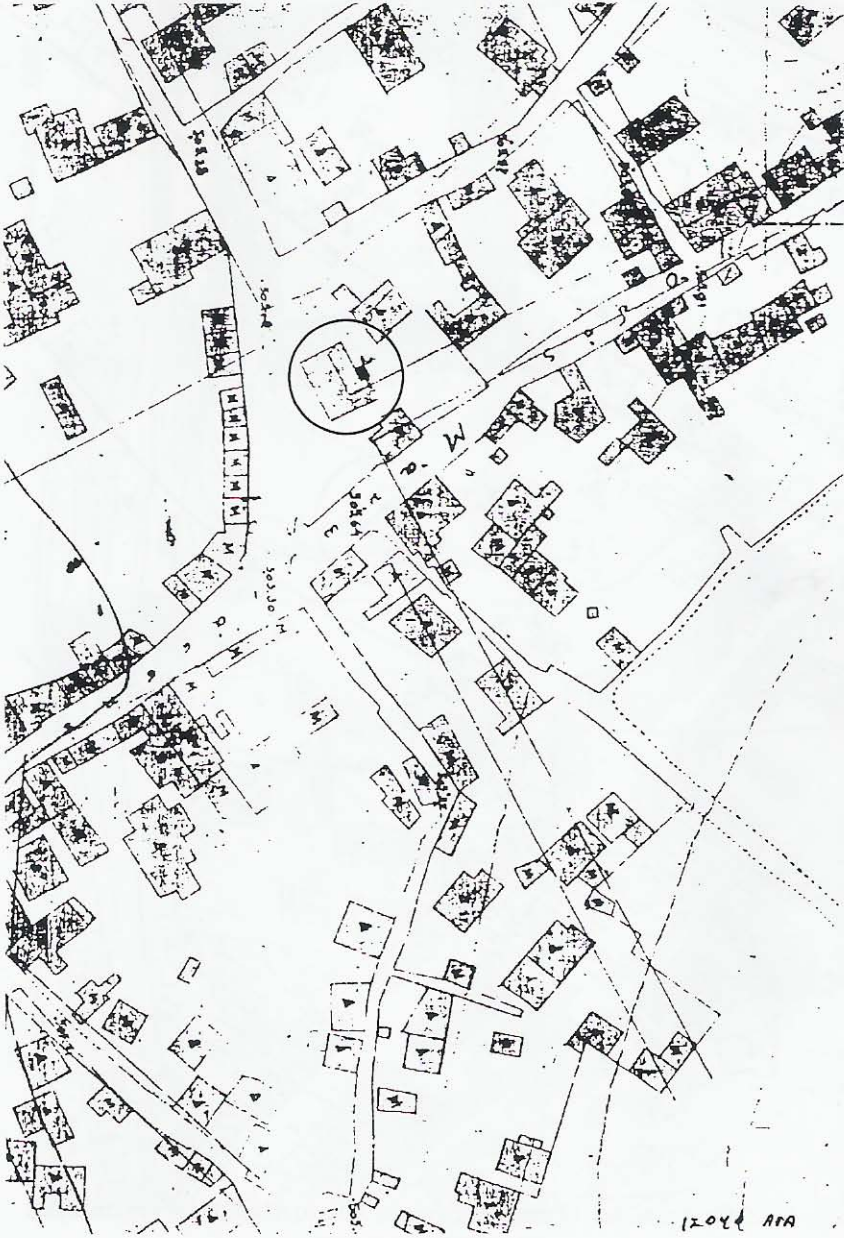
Σχ. 7. Εμίρ τζαμί. Πολεοδομική εικόνα.

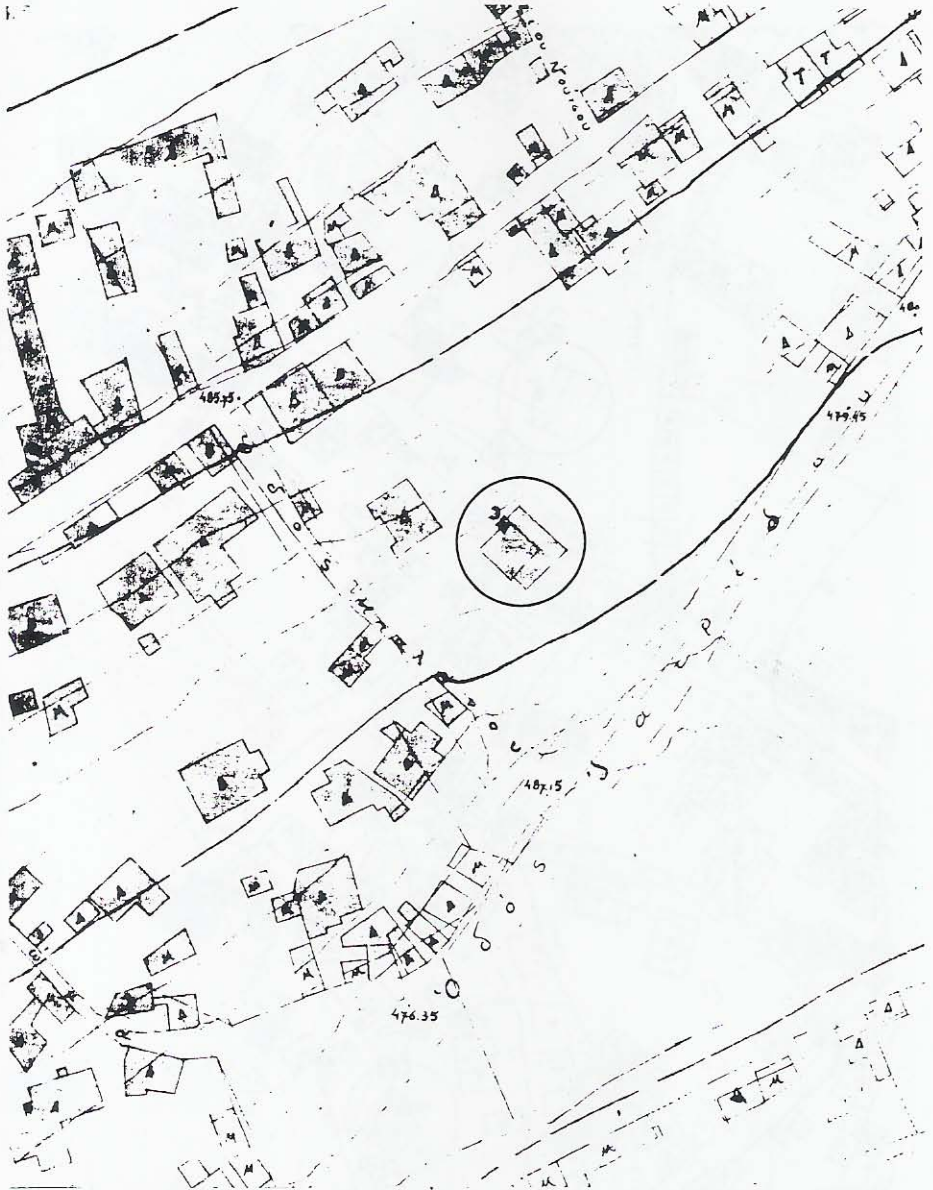
Σχ. 8. Ντεντέ Ουρούτς ρζαμί. Πολεοδομική εικόνα.

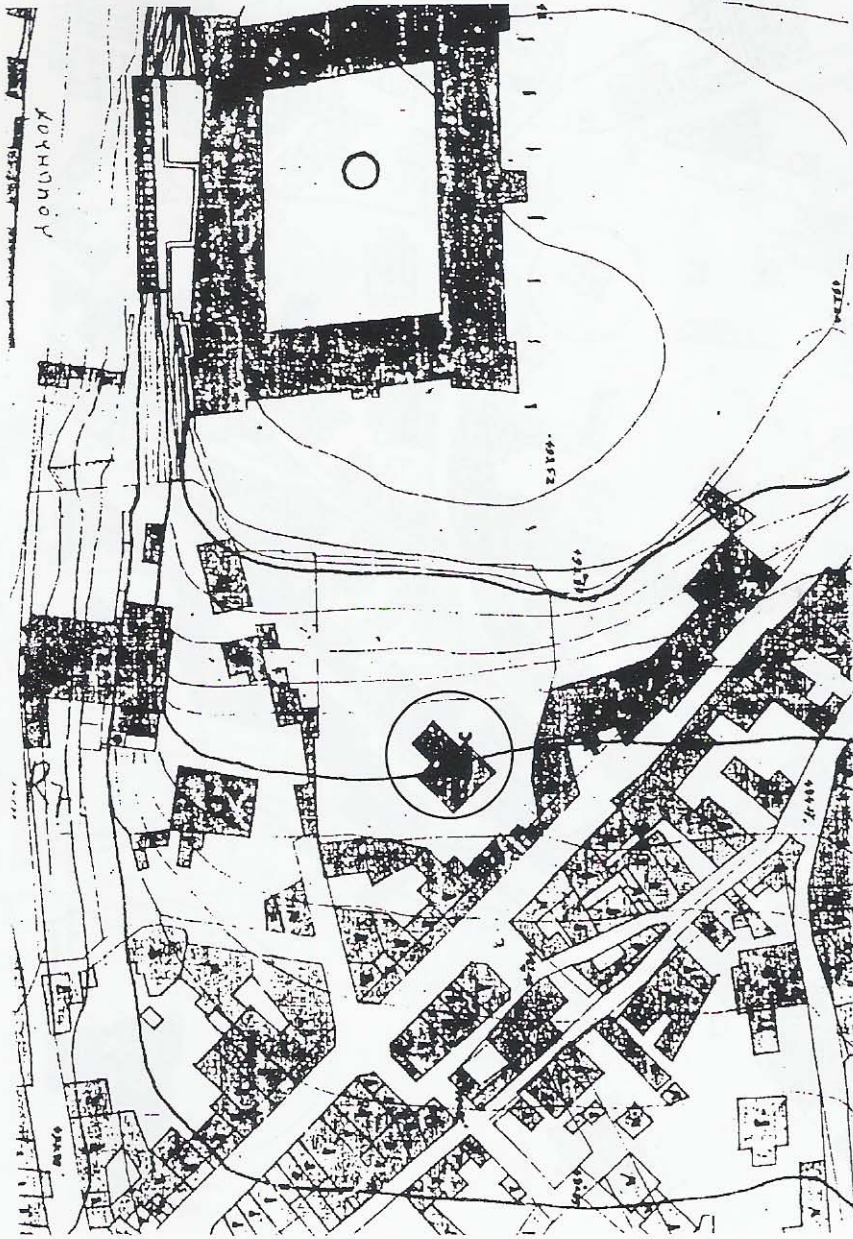
Σχ. 9. Οσμάν Τσαούς τζαμί. Το μεγάλο κτίριο στα Νοτιοδυτικά είναι το κτίριο του μενδρεσέ.

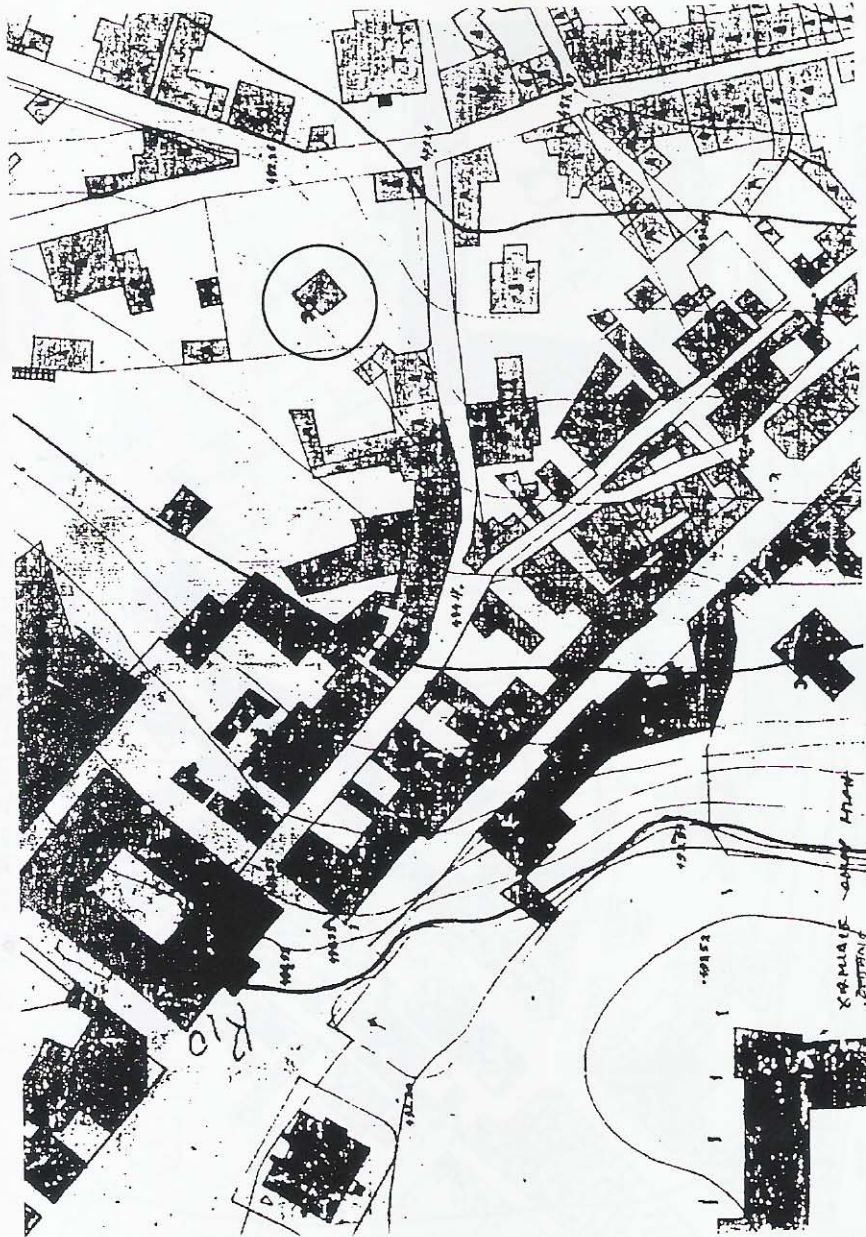
Σχ. 10. Ισούφ αγά τζαμί. Στο κέντρο της συνοικίας Άνω Λούτσα

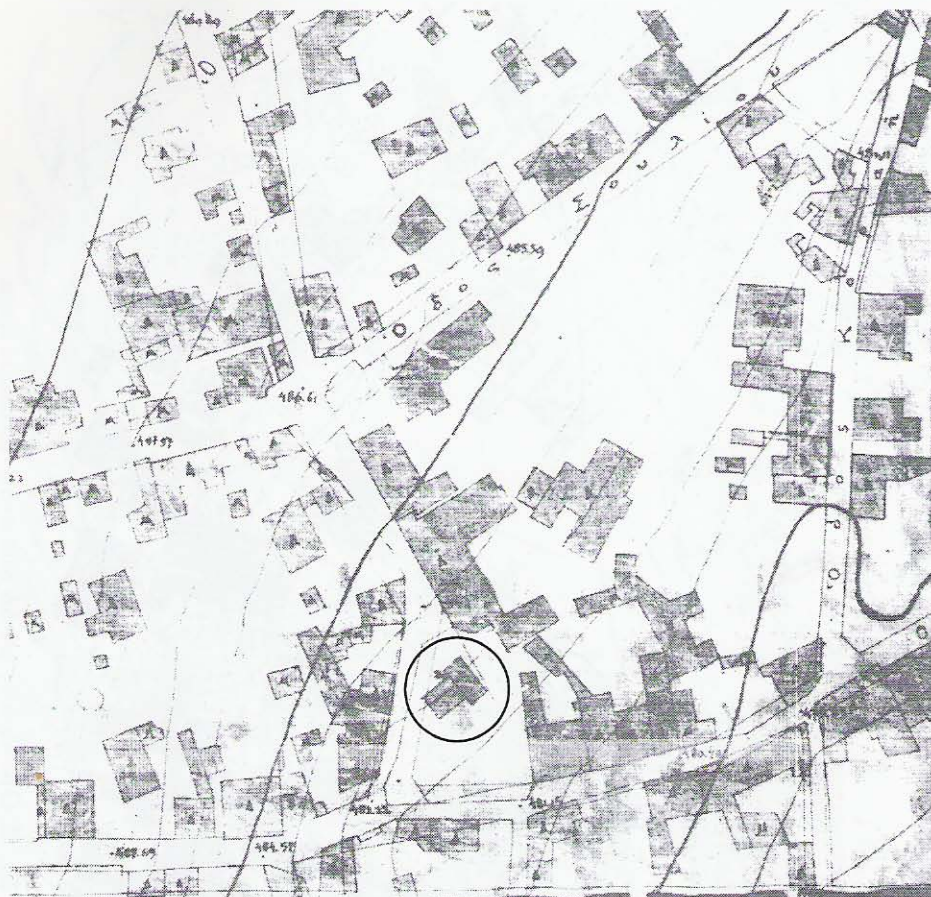
Σχ. 11. Ζεβαίτγε τζαμί. Ο ανοικτός χώρος που το περιβάλλει αποτελούσε εκτεταμένο νεκροταφείο.

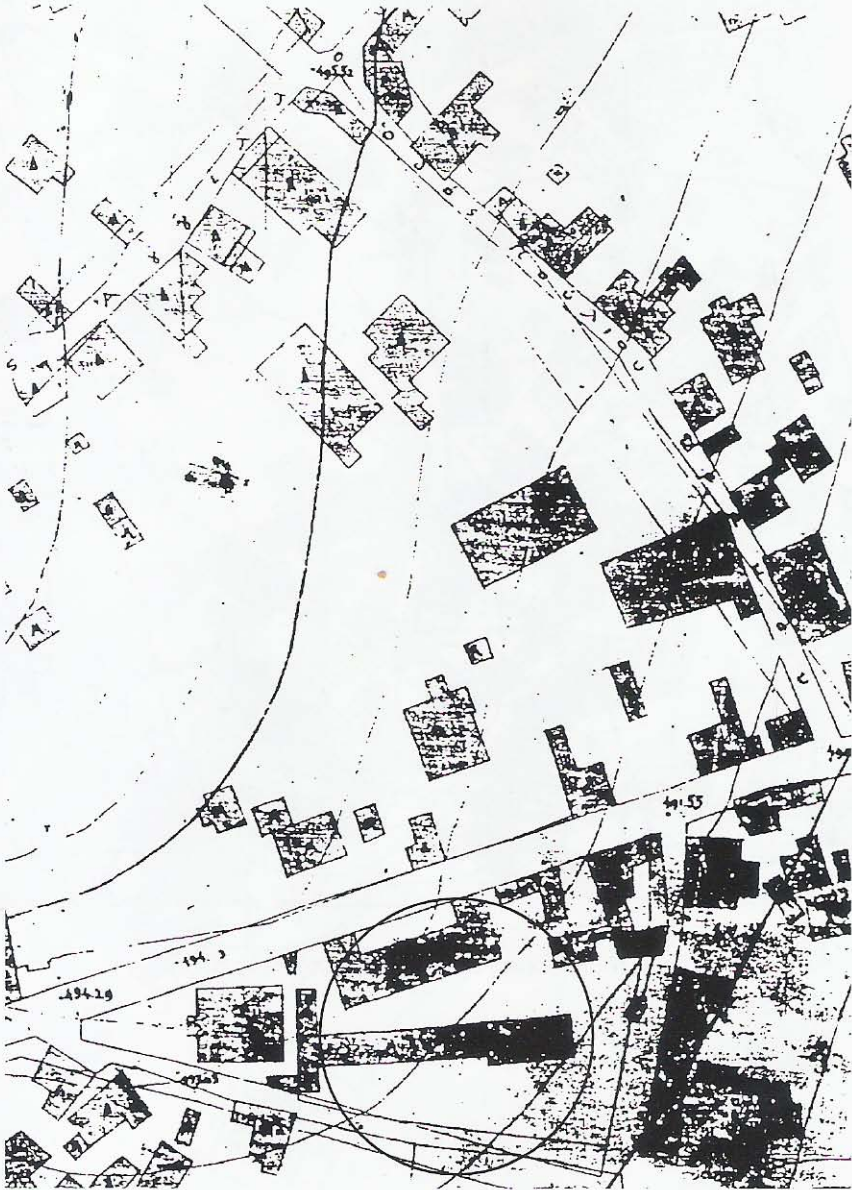
Σχ. 12. Το Κούμπλου τζαμί στα Βόρεια της ακρόπολης των Λιβαριτσιών.

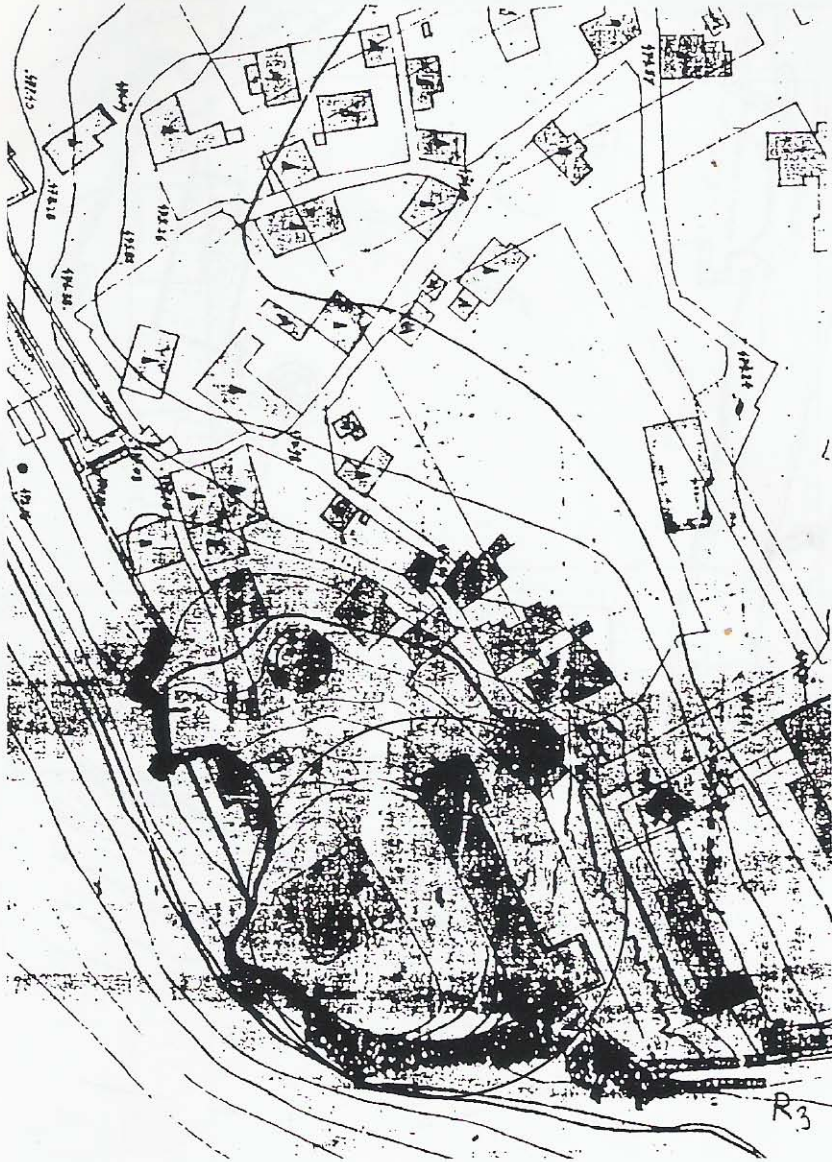
Σχ. 13. Χαμιδιέ τζαμί. Πολεοδομική εικόνα.

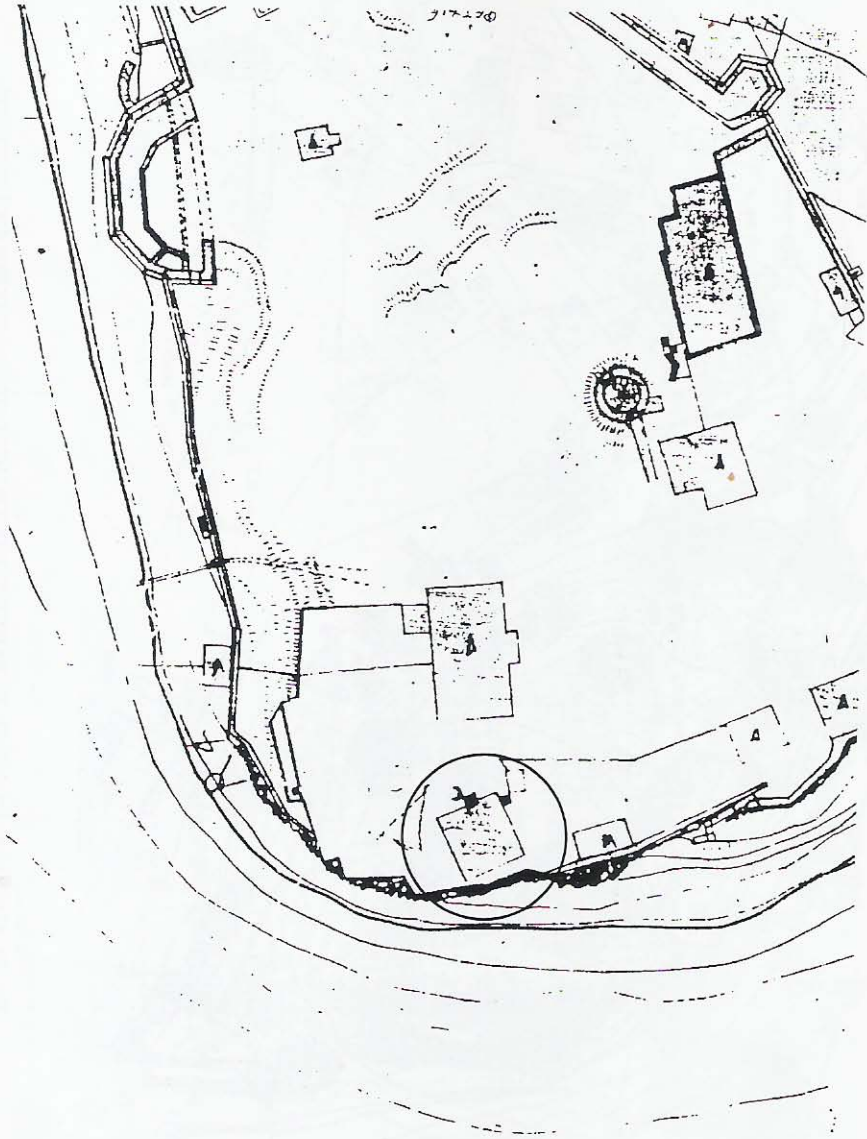
Σχ. 14. Η συννοικία γύρω από το Ιμπροχώρ τζαμί.

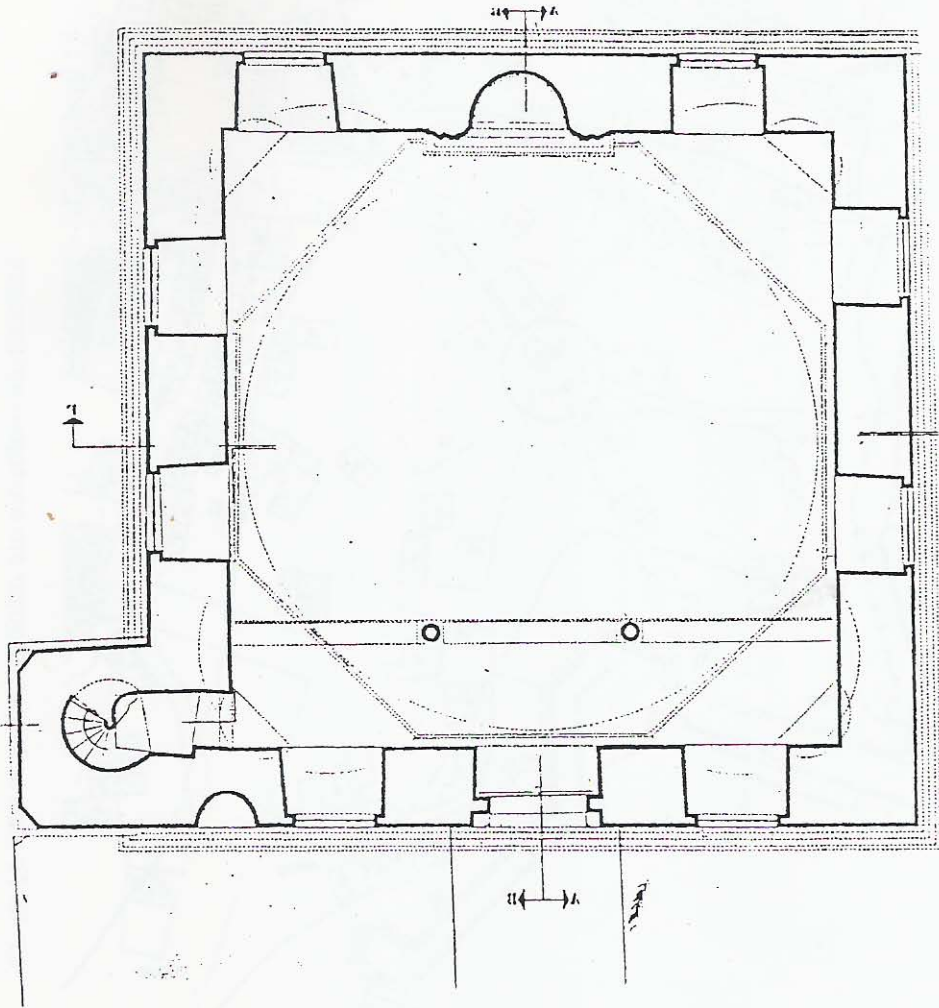
Σχ. 15. Ο μενδορεσές του Μεχμέτ αγά ή Λελυπαρά τζαμί.

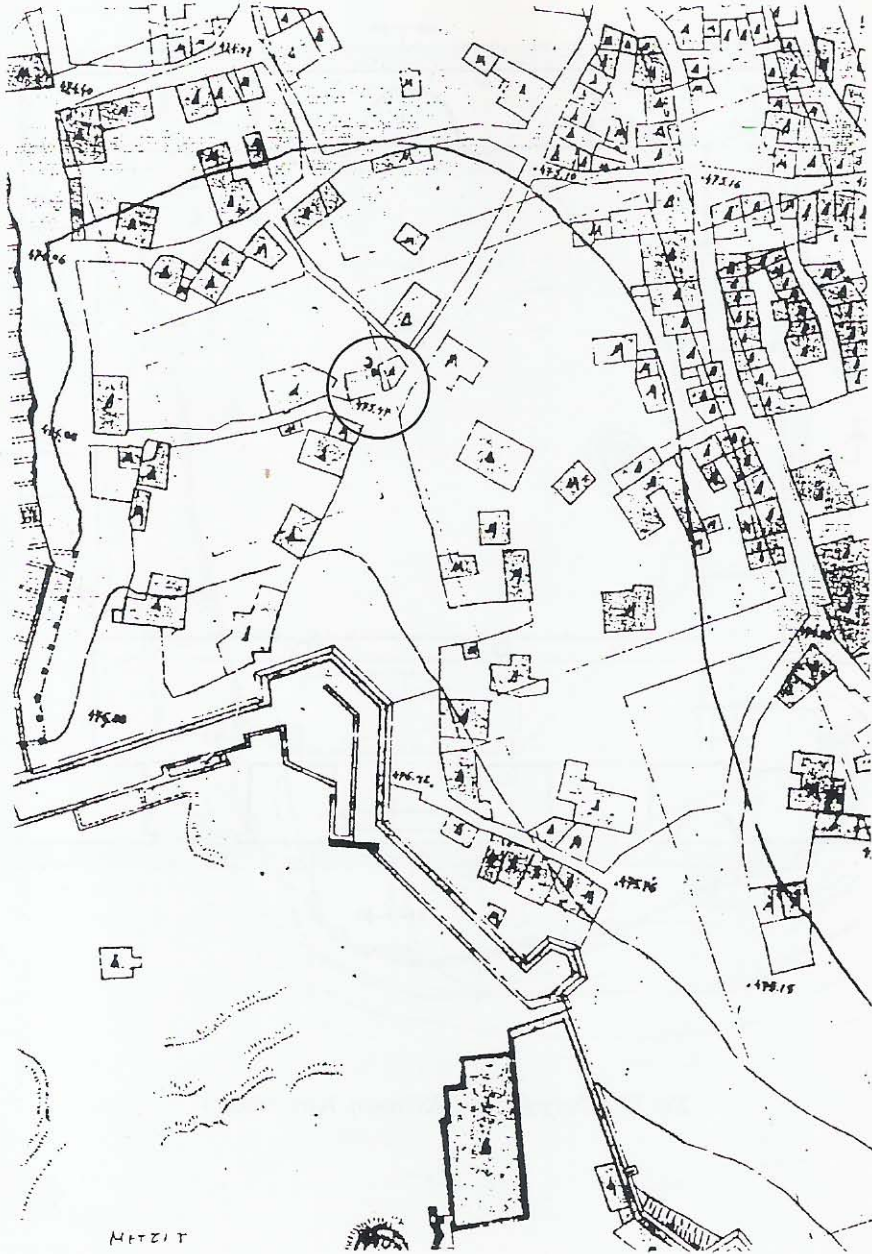
Σχ. 16. Η ακρόπολη Ασλάν πασά με τα κτίρια κατά το σχέδιο των αρχών του αιώνα.

Σχ. 17. Το Φεγγιτέ τζαμί.

Σχ. 17.1 Φετχιέ τζαμί. Κάτοψη (Κανετάκης)

Σχ. 18. Το τέμενος Μεχμέτ Κεχαγιά στο εσωτερικό του κάστρου.